

VII
od
A. 34695
g.

ZEMLJEPIS

ZA MEŠČANSKE ŠOLE.

Spisal

av
FR. OROŽEN

profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

Tretja stopnja.

S 6 slikami.

Vezana knjiga stane 50 kr.

V Ljubljani 1896.

Tiskal in založil Rudolf Milic.

37511, VIII, B, f
ad 34695, VIII, A, g
3

Slavna šolska vodstva se prosijo, naj take priložene lističe, ki so vlepljeni vsakemu izvódu v našem založništvu izdanih šolskih knjig, nabirajo, ker založništvo na vsakih 15 takih lističev dovoljuje po jeden izvód dotične knjige ubogim učencem zastonj.

Zemljepis

za meščanske šole.

Spisal **Fr. Orožen.**

Tretja stopnja.

Slavna šolska vodstva se prosijo, naj s temi lističi postopajo po propisu visokega c. kr. deželnega šolskega sveta z dné 1. maja 1892, št. 519.

Zadružna tiskarna

v Ljubljani

registr. zadr. z omej. zavezo.

Z E M L J E P I S

ZA MEŠČANSKE ŠOLE.

Spisal

FR. OROŽEN

profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

Tretja stopnja.

S 6 slikami.

Vezana knjiga stane 50 kr.

030047572

V Ljubljani 1896.

Tiskal in založil Rudolf Milic.

Avstrijsko-ogerska država.

A. Država kot celota.

Zgodovinski pregled.

Avstrijsko-ogerska država se je razvila iz majhne in neznatne deželice v teku stoletij v veliko in mogočno državo. Cesar Oton II. je podelil leta 976. po Kristu Vzhodno krajino grofu Leopoldu iz babenberškega rodu. Babenberžani so pridobili vso Avstrijsko pod Anižo, večji del Avstrijske nad Anižo, Štajersko in severozahodni del Kranjske ob gorenji Savi. Leta 1246. je izmrla preslavna rodovina babenberška v moški vrsti s Friderikom II. Na Avstrijskem je nastalo medvladje (interregnum), katero je trajalo do leta 1282. Za medvladja se je polastil avstrijskih dežel češki kralj Otakar II.

Cesar Rudolf I. je podelil v Avgzburgu leta 1282. Avstrijsko, Štajersko in Kranjsko sinovoma Albrehtu in Rudolfu, leto pozneje pa samo Albrehtu I. Njega nasledniki so večinoma brez bojev povežšali Avstrijo. Albreht II. je pridobil leta 1335. Koroško, Rudolf IV. pa leta 1363. Tirolsko. Leopold III. (1365—1386) je kupil nekatera posestva na Predarelskem in dobil Trst in nekatera posestva na Primorskem. Friderik III. (1439—1493) je pridobil Bregenc, Celjsko grofijo in Reko, njega naslednik Maksimilijan I. pa leta 1500. Gorico in Gradiško, posestva v Istri in na Tirolskem.

Leta 1526. je podedoval Ferdinand I. Ogersko, Češko, Moravsko in Šlezijo. Leopold I. je dobil Er-

deljsko leta 1696., 1699. pa turški del Ogerske, Hrvatsko in Slavonijo. Karolu VI. (1711—1740) so Turki odstopili Banat. Marija Terezija (1740—1780) je pridobila Galicijo in Vladimirijo, 13 spiških mest na severnem Ogerskem, Bukovino in zahodni del Avstrije nad Anižo. Cesarju Francu I. (1792—1835) je pripadla l. 1797. zahodna Istra in Dalmacija, l. 1803. del južne Tirolske in leta 1805. Salcburško. Franc I. je povzdignil Avstrijo v dedinsko cesarstvo. Ferdinand I. je posedel leta 1846. Krakov. Franc Jožef I. je združil z našo državo leta 1873. malo otočje Pelagruž (*Pelagosa*), leta 1878. Ada Kaleh pri Rršavi in Špič (*Spizza*) v južni Dalmaciji. Leta 1878. je naša vojska zasedla Bosno in Hercegovino, leta 1879. pa Limsko pokrajino v Novem bazaru.

Tako se je razvijala država v teku časa do sedanjega obsega. Leta 1868. je določil presvetli cesar za cesarstvo naslov „Avstrijsko-ogerska država“.

Leža, meje in velikost.

Avstrijsko-ogerska država leži malone v sredi med polutnikom in severnim tečajem in se razprostira med $42^{\circ} 7'$ in $51^{\circ} 3'$ severne širine in med $27^{\circ} 12'$ in $44^{\circ} 10'$ vzhodne dolžine (od otoka Ferro). Cesarstvo torej zavzema 9° zemljepisne širine in 17° zemljepisne dolžine.

Država meji na Nemško cesarstvo (Bavarsko, Saksonsko in Prusko), Rusijo, Rumunijo, Srbijo, Turčijo, Črno goro, Jadransko morje, Italijo, Švico in kneževino Liechtenstein. Mejne črte ob Jadranskem morju je eno petino vse meje, drugod pa teče meja naše države ob rekah, gorskih hrbtih in po nižavju.

Naše cesarstvo (z Bosno in Hercegovino) meri 6760 Mm^2 in obsega približno 7% evropskega površja. Po velikosti površja je Avstrijsko-ogerska država tretja izmed evropskih držav.

Vodoravna razvrstitev.

Jadransko morje se dotika države ob 1700 *km* dolgi morski obali (brez otokov) in sicer od italijansko-goriške meje do mesta Špiča ob najjužnejši točki v Dalmaciji. Le majhen del severne obali, segajoč čez Soško ustje, je nizek, drugod pa je obala po največ strma.

Izmed zalivov so najvažnejši: Tržaški zaliv (*Golf von Triest*), Kvarnerski zaliv (*Quarnero*) in Kotorski zaliv (Ušće Kotorsko) ali bocche di Cattaro (izg. bóke di kátaro). Med Tržaškim in Kvarnerskim zalivom je Isterski polotok, južno od Neretvenega ustja pa polotok Pelješac (*Sabbioncello*).

V Kvarnerskem zalivu so Isterski otoki in jugovzhodno od teh nasproti dalmatinski obali Dalmatinski otoki.

Jadransko morje je menj globoko od Sredozemskega morja in ima neznatno plimovanje. Pri Trstu n. pr. naraste morje pri plimi samo za 0,5 metra. Od vetrov sta nevarna burja in široko. Burja divja najmočnejše v Kvarnerskem zalivu.

Navpična izobrazba.

Avstrijsko-ogerska država je za Švico najbolj gorata evropska država, kajti malone tri četrtine vsega površja pripadajo gorovju in le v vzhodnem delu se razprostirajo velike nižine. Najvišja so tla na jugozahodu našega cesarstva, in najnižje leži Dunavska nižina na Ogerskem. Tla nam kažejo vse mnogovrstne oblike od nerodovitih, nad ločnico večnega snega segajočih planin do nižine, ki se neznatno vzpenja nad morsko gladino.

Po državi se razprostirajo štiri glavna pogorja, in ta so: Alpe na jugozahodu, Kras na jugu, Sudetsko gorstvo na severozahodu in Karpati na vzhodu od srednjega do dolenjega Dunava.

Alpe.

Alpe slové po svoji izredni krasoti in so najvišje evropsko gorovje, katero se razprostira od Sredozemskega morja v polkrogu blizu do Dunaja. Potegnemo li črto od Bodenskega jezera ob reki Renu navzgor čez Bernhardinski prelaz v Švici in nadalje skozi dolino reke Tičina do jezera Lago maggiore (izg. lago madžóre), tedaj loči ta črta Alpe v dva dela in sicer v Zahodne Alpe in Vzhodne Alpe. Vzhodne Alpe so domala vse v Avstriji in se torej tudi zovejo Avstrijske Alpe.

Avstrijske Alpe se začenjajo ob Bodenskem jezeru in švicarsko-italijanski meji ter segajo proti vzhodu do srednjega Dunava, kateri meji Alpe na severu in vzhodu. Ob švicarski meji je najvišji vrh vse države, Ortler (3900 m), katerega obdajajo mogočni ledeniki. Proti vzhodu se Alpe vedno bolj razširjajo in znižujejo. Alpe imajo ob svojem podnožju mnogo krasnih jezer, katera dičijo tamošnje kraje. V tem gorovju je tudi obilo podolžnic in poprečnic, manjka mu pa večjih nižin.

Velike podolžnice delijo Avstrijske Alpe v tri dele: Severne vapneniške Alpe, Srednje (centralne) Alpe in Južne vapneniške Alpe.

Severne vapneniške Alpe (*Nördliche Kalkalpen*) obstoje po večjem iz vapnenca ter se raztezajo Dunavu na jugu od Bodenskega jezera in Rena blizu do Dunaja.

Njim pripadajo: Predarelske Alpe od Bodenskega jezera do dunavskega dotoka Ilere; Severnotirolske Alpe od Ilere do Kicbihelskega potoka (*Kitzbichlerache*), ki teče v Kijemsko jezero; Salcburško-Gorenjeavstrijske Alpe od Kicbihelskega potoka do reke Štire (*Steyer*); Dolenjeavstrijske Alpe od reke Štire do Litave (*Leitha*).

Srednje Alpe (*Mittelalpen*) so sestavljene iz tršega prvotnega kamenja in mejijo na severu približno ob podolžnicah Ine, Salice in Anize ob Severne vapneniške Alpe.

Južna meja Srednjih Alp je naznačena po gorenji Adiži, Izaki (*Eisak*), Rieni in Dravi.

Posamezni deli so: Retske Alpe (*Rhaetische Alpen*) ob švicarsko-avstrijski meji; Ectalske Alpe (*Oetzthaler Alpen*) od Rešenskega prelaza (*Reschenscheideck*) do Brenerskega prelaza (*Brennerpass*). Visoke Ture (*Tauern*) od Brenerskega prelaza do Arelske škrbine (*Arlscharte*), ki je 31° vzh. od Ferro. Nizke Ture od Arelske škrbine do Valdske višine (*Walderhöhe*), ki je severozahodno od Leobna. Štajersko-koroške Alpe se razprostirajo južno od Nizkih Tur in segajo do srednje Mure. Alpska skupina vzhodno od Mure in Murice (*Mürz*) pripada sredogorju.

Južne vapneniške Alpe (*Südliche Kalkalpen*) so sestavljene večinoma iz vapnenca ter segajo na jugu do Severnoitalske nižine, Soče in Vipave. Nadalje je meja proti Krasu cesta iz Vipave na Vrhniko, od tod prehod v Krško dolino, Krka in Sava.

Njih deli so: Ortlerske (*Ortler*) in Adamelske Alpe (*Adamello*) zahodno in južno od Adiže; Južnotiroolski Dolomiti južno od Rience in vzhodno od Adiže; Zahodne Karnske Alpe od dravskega dotoka Sekstena (30° vzhodno od Ferro) do Zilice in Zile, ki se pri Beljaku izliva v Dravo; Julijske Alpe med reko Taljamentom in gorenjo Savo. Vzhodne Karnske Alpe so med Dravo, Savo in nje dotokom Krko ter se delé v Karavanke (*Grintavci*), Savinske planine (*Santhaler Alpen*) in Pohorje (*Bachergebirge*).

Kras.

Kras (*Karst*) se razprostira po Kranjskem, Primorskem, Hrvatskem (med Savo in morsko obalo), Dalmaciji in Hercegovini. Od Alp ga loči reka Vipava, cesta iz vipavske doline na Vrhniko, nadalje prehod v Krško dolino, Krka in Sava.

Kraški značaj se kaže v pusti, iz vapnenca sestavljeni planoti, katera ima obilo ponikev, rup in kadunj ali dolov.

V kadunjah se nabira vsled nalivov rodovita zemlja. Kraševci obdelujejo kadunje, katere so varne pred burjo. Znane so podzemeljske jame, kakor n. pr. svetovnoznana Postojnska jama. Kraške reke in potoki so večinoma ponikalnice, katere se izgubljujejo v ponikvah, kakor n. pr. Pivka in Reka. Izmed mnogih kraških jezer je najznamenitejše Cerknjsko jezero, ki po leti včasih usahne.

Kras delimo v štiri skupine po deželah, v katerih se razprostira, in sicer:

1.) Primorski Kras sega od Soče in Vipave do Kvarnerskega zaliva. Začenja se med Sočo in Vipavo z Malim Krasom, ki sega do Kvarnerskega zaliva. Jugozahodno od Malega Krasa je Čičarija (*Tschitschenboden*), katere najvišja točka je 1400 m visoka Učka (*Monte Maggiore*).

2.) Kranjski Kras se začenja s Hrušico (*Birnbaumer Wald*). Kranjskega Krasa najvišji vrh je Snežnik (1800 m). Sem spadata tudi vzhodno od tega ležeči Rog (*Hornwald*) in ob hrvatski meji Gorjanci (*Uskokengebirge*).

3.) Hrvatski Kras sega od ceste Karlovec-Reka do dalmatinske meje. Velika Kapela, Mala Kapela in Velebit so njega poglavitni deli.

4.) Dalmatinski Kras se v odstavkih znižuje proti morju in sega do črnogorske meje, kjer je Orjen (1900 m) najvišji vrhunec vsega Kraškega pogorja.

Sudetsko gorstvo.

Sudetsko gorstvo (*Sudetisches Gebirgssystem*) se razprostira severno od Dunava po Češkem, Moravskem in Šleziji ter sega proti vzhodu do Morave in nje pritoka Bečve in do Odre. To gorstvo oklepa na Češkem tri široke valovite stopnjevine, katere se znižujejo od juga proti severu. Na Moravskem pa se tla znižujejo od zahoda proti vzhodu. Sudeti pripadajo sredogorju in nimajo mogočnih višin. Najvišji vrh je Snežka (*Schneekoppe*), katera je 1600 m visoka.

V Sudetskem gorstvu so nastopni deli:

1.) Češki les (*Böhmerwald*) je med Dunavom in Ogro ob meji bavarski, kamor strmo prepada. Važni so nekateri prelazi, preko katerih držé železnice z Bavarskega na Češko.

2.) Smrečine (*Fichtelgebirge*) imajo le vzhodne odrasleke v naši državi.

3.) Krušne gore (*Erzgebirge*) se razprostirajo od Ogre blizu do Labe ob saksonski meji ter strmo prepadajo na češko stran. Preko nekaterih prelazov vozijo železnice. Krušne gore so bogate raznih kovin.

4.) Labsko peščeno pogorje (*Elbesandsteingebirge*) je ob obeh straneh reke Labe ob saksonski meji. V tem pogorju je „češko-saksonska Švica“.

5.) Lužiške gore (*Lausitzgebirge*) se raztezajo po večjem ob prusko-češki meji do reke Nise (dotoka Odre).

6.) Izersko pogorje (*Isergebirge*) sega od Nise (*Neiße*) Labskega dotoka Izere.

7.) Krkonoši (*Riesengebirge*) so jugovzhodno od Izerskega pogorja ter se ponašajo z najvišjim vrhom v Sudetskem gorstvu. Snežka (*Schneekoppe*) je 1600 m visoka in slovi zaradi krasnega razgleda.

8.) Kladaska kotlina (*Glatzer Gebirgskessel*) je jugovzhodno od Krkonošev ležeča planota, katero obdaje oklepno gorovje.

9.) Jaseniki (*Gesenke*) se razprostirajo ob moravskošleski meji in segajo do reke Odre.

Karpati.

Karpati se razprostirajo od Dunava (pri Požunu) v polkrogu med Ogersko, Avstrijsko pod Anišo, Moravsko, Šlezijo, Galicijo, Bukovino in Rumunijo do Dunava pri Ršavi, kjer zapušča veletok našo državo. Najviše se vzdigujejo na severozahodu in jugovzhodu. Karpati so mnogo nižji od Alp, a jih nadkriljujejo po svojem površju. Četudi se posamezni

vrhunci v Karpatih vzdigujejo nad 1800 m, jih vendar prištevamo po občnem značaju še sredogorju.

Karpati se delijo v tri skupine:

1.) Severozahodni Karpati (*Nordwestkarpaten*) segajo od srednjega Dunava (pri Požunu) do črte, potegnjene po rekah Hernadu, Popradu in Dunajcu. Ob Dunavu se začenjajo Mali Karpati (*Kleine Karpaten*), katerim sledé severno Beli Karpati (*Weisse Karpaten*). Teh se dotikajo Beskidi (*Beskiten*), katerim na jugu je Visoka Tatra (*Hohe Tatra*) z Gerlsdorfskim vrhom (2660 m), ki je najvišja točka v Karpatih. Južno od visoke Tatre so: Liptavsko gorovje (*Liptauer Gebirge*), Ogersko Rudogorje (*Ungarisches Erzgebirge*) in Matra.

2.) Gozdnati Karpati (*Waldkarpaten*) se raztezajo od Hernada, Poprada in Dunajca do črte, potegnjene po Zlati Bistrici, Visu in Tisi. V tem delu je več znatnih prelazov in vinorodno pogorje Hegyallya med Hernadom in Bodrogom.

3.) Jugovzhodni Karpati (*Südostkarpaten*) se razprostirajo od Zlate Bistrice, Visa in Tise do Dunava pri Ršavi ter oklepajo Erdeljsko višavje. Med rekama Samoš in Tiso je Severno oklepno gorovje (*Nördliches Randgebirge*), ob rumunski meji se pa vzdigujejo Transilvanske Alpe (*Transsilvanische Alpen*) z važnimi prelazi. Na zahodu Erdeljskega višavja je Erdeljsko rudogorje (*Siebenbürgisches Erzgebirge*).

Nižavje.

Malo nad eno četrtno vsega površja pripada nižavju, katero se večinoma razprostira po vzhodnem delu našega cesarstva, posebno po Ogerskem in Galiciji.

Večje nižine so:

Velika Ogerska nižina (*Große Ungarische Tiefebene*) je obdana po Karpatih na severu in vzhodu in sega zahodno in južno do Dunava. Ta največja nižina v cesar-

stvu je blizu desetkrat tolika kakor vojvodina Kranjska. Po večjem je velika pustinja (puszta), po kateri se pasejo mnogobrojne črede goveje živine, konj in ovac. Močvirnata so tla ob Tisi in dolnjem Dunavu, jako rodoviten je najjužnejši del ali Banat. Med Dravo in Savo je Hrvatsko-slavonska nižina (*Kroatisch-Slavonische Tiefebene*).

Mala Ogerska nižina (*Kleine Ungarische Tiefebene*) je v zahodnem delu Ogerske ter sega od Drave in Mure do Karpatov. Severno od Dunava je nižina rodovita, močvirnata in malo rodovita je pa južno od veletoka.

Dunajska kotlina (*Wiener Becken*) ima na severu rodovito Moravsko polje (*Marchfeld*) in na jugu Novo-meško kamenito polje (*Wiener-Neustädter Steinfeld*).

Slovanska nižina (*Slavische Tiefebene*) sega iz Rusije v Galicijo ter se razprostira ob severnem pobočju Karpatov.

Manjše nižine se nahajajo po vseh deželah širne države.

Vodovje.

A. Tekoče vode.

Avstrijsko-ogerska država je po večjem dobro môčena in ima obilo tekočih in stoječih vodâ. Reke se izlivajo v štiri dele Atlantskega morja. Največ rek teče v Črno morje, menj pa v Jadransko morje, Severno morje in Vzhodno morje.

1.) V **Črno morje** se izlivata Dunav in Dnjester.

Dunav (*Donau*) izvira v Črnem lesu (Schwarzwald) na Badenskem, teče po južni Nemčiji in prehaja, sprejemši dotok Ino, v Avstrijsko-ogersko državo. Dunav teče nadalje z malimi izjemami v vzhodni smeri od Pasova do Požuna ter se vzhodno od Požuna deli v več panog, ki obdajajo dva velika otoka, Veliki in Mali nasipanec (*Schütt*). Pri Vacovu (*Waitzen*) se obrne veletok proti jugu in teče v južni smeri do izliva Drave, nadalje v jugovzhodni smeri in po izlivu Save zopet proti vzhodu. Dunav zapusti državo pri Ršavi (*Orsova*), kjer so pri „Železnih vratih“ plovstvu

nevarne brzice. V zadnjem času sta Avstrijsko-ogerska država in Rumunija mnogo storili za odstranjenje teh brzic.

Največ dotokov dobiva Dunav na desnem bregu iz Alp, več znatnih dotokov na levem bregu tudi iz Karpatov, menj pa iz Sudetskega gorstva.

Važnejši desni dotoki so:

Ina (*Inn*) prihaja iz Švice na Tirolsko, katero zapusti pri Kufsteinu, teče na Bavarsko ter prestopi pozneje zopet na gorenjeavstrijsko mejo, kjer sprejme pritok Salico (*Salzach*). Pri Pasovu se Ina izliva v Dunav.

Travná (*Traun*) izvira na Štajerskem, teče v Gorenji Avstrijski skozi Travensko- in Halstatsko jezero in ne daleč od Linca v Dunav.

Aniža (*Enns*) ima povirje na Salcburškem, teče čez Štajersko v Gorenjo Avstrijo, kjer sprejme pritok Štiro (*Steyer*) in se izliva v Dunav pri mestu Enns.

Ipuža (*Ybbs*) in Trajzen (*Traisen*) se izlivata v Dolenji Avstriji v Dunav.

Litava (*Leitha*) nastaja iz dveh potokov, katera se združujeta pri Dunajskem Novem mestu. Litava teče nekaj časa ob ogerski meji in se izliva na Ogerskem v Dunav.

Raba (*Raab*) izvira severno od Gradca in prehaja na Ogersko.

Drava (*Drau*) je mogočen dotok in priteka s Tirolskega, teče po Koroškem, kjer sta pritoka Zila (*Gail*) in Krka (*Gurk*), in Štajerskem na Hrvatsko in se izliva vzhodno od Oseka v Dunav. Nje največji pritok je na Salcburškem izvirajoča Mura (*Mur*).

Sava (*Save*) nastane iz Save Dolinke (*Wurzner Save*) in Save Bohinjke (*Wocheiner Save*), ki se stekate pri Radovljici. Sava teče kasneje ob kranjsko-štajerski meji, prestopi na Hrvatsko in teče nadalje ob bosenski meji do izliva Drine. Od tu do ustja pri Belemgradu je Sava državna meja. Nje večji pritoki so: Savina (*Sann*) na levem bregu, Ljubljanska (*Laibach*), Krka, Kolpa, Una, Vrbas, Bosna in Drina na desnem bregu.

Večji levi dotoki so:

Morava (*March*) izvira v Jasenikih, sprejme pritoka Dijo (*Thaya*) s Švarcavo in Bečvo in se izliva blizu Požuna.

Vag, Nitra (*Neutra*) in Gran prihajajo iz Karpatov.

Tisa (*Theiß*) priteka iz Gozdnatih Karpatov in je največji dunavski dotok. Pri Tokaju se obrne proti jugu in teče nadalje malone soravno z Dunavom. Tisa ima jako neznaten strmec, in zaradi tega je nje obrežje močvirnato. Nje večji pritoki so: Bodrog in Šajo na desnem bregu, Samoš, Križ (*Körös*), Moriš (*Maros*) in Bega na levem bregu.

Temeš teče po rodovitem Banatu.

Povirje imajo v državi, a ustje v inozemstvu nastopni dunavski dotoki: Na Erdeljskem izvirajoči Alt (*Aluta*), iz Bukovine prihajajoči Seret in v Galiciji izvirajoči Prut.

Dnjester izvira v Gozdnatih Karpatih in je glavna reka vzhodne Galicije. Izliva se v Rusiji blizu Odese.

2.) V **Jadransko morje** tekó: Adiža, Soča in nekaj brežnic.

Adiža (*Etsch*) izvira v zahodni Tirolski, sprejme pri Bolcanu (*Bozen*) Izako (z Rienco) in teče v južni smeri v Italijo.

Soča (*Isonzo*) izvira zahodno od Triglava in teče po Goriškem večinoma po zelo ozki in globoko vsekani strugi, ki je pa v Goriški nižini bolj široka. Soča sprejmlje na levi dotoka Idrijco in Vipavo. Na desni dobiva dotok Nadižo (*Natisone*) in se izliva kot Zdoba v plimujočem ustju v morje.

V Istri so brežnice: Dragonja, Mirna (*Quieto*) in Raša (*Arsa*).

Dalmatinske brežnice so: Zermanja, Krka z lepimi slapovi in Neretva (*Narenta*), katera prihaja iz Hercegovine.

3.) V **Severno morje** se izlivata Ren in Laba.

Ren (*Rhein*) teče samo kakih 40 km ob švicarski meji do Bodenskega jezera. Znatnih dotokov nima v cesarstvu.

Labá (*Elbe*) priteka iz Krkonošev ter zbira češke reke. Pri Melniku se združi ž njo Veltava (*Moldau*), največja češka reka. V Veltavo se izlivajo štiri znatni pritoki: Lužnica, Votava, Sazava in Berovnka (*Beraun*). Iz Smrečin prihaja dotok Ogra (*Eger*) v Labo, katera proti severu skozi Labsko peščeno pogorje teče na Saksonsko.

4.) **Vzhodnemu morju** pripadate Odra in Visla.

Odra (*Oder*) izvira v Jasenikih na Moravskem in zapušča, sprejemši dotok Opavo (*Oppa*), po kratkem teku cesarstvo ter prehaja v Nemčijo.

Visla (*Weichsel*) je glavna reka v zahodni Galiciji, prihaja iz Karpatov v vzhodni Šleziji in je nekoliko časa državna meja proti Nemčiji in Rusiji. Nje večji dotoki so: Dunajec (s Popradom), Visloka, San in Bug. Visla prestopi, sprejemši dotok San, v Rusijo, ustje pa ima na Pruskem.

Prekopi.

Država nima mnogo in večjih prekopov, ker tla niso za to ugodna. Francov prekop (*Franzens-Canal*) veže Dunav in Tiso. Begin prekop (*Bega-Canal*) je v Banatu med Temešvarom in Bečkerekom. Vzhodno od Blatnega jezera na Ogorskem je Sarviški prekop. Izmed manjših prekopov omenjamo Gruberjev prekop pri Ljubljani.

B. Stoječe vode.

Jezera.

Avstrijsko-ogerska država ima mnogo majhnih, a malo večjih jezer. Največ in zaradi krasne leže slovečih jezer je v Alpah. Na Predarelskem je Bodensko jezero (*Bodensee*) in na južnem Tirolskem Gardsko jezero (*Gardasee*). Od gorenjeavstrijskih jezer so najbolj znana: Travensko jezero (*Traunsee*), Halstatsko jezero (*Hallstätter See*), Atersko jezero (*Attersee*) in Mondsko jezero (*Mondsee*).

Koroška ima med drugimi Vrbsko jezero (*Wörther See*), Osojsko jezero (*Ossiacher See*) in Milstatsko jezero (*Millstätter See*). Kranjski pripadajo v Alpah: Klanški jezери (*Weißenfelser Seen*), Blejsko jezero (*Veldeser See*), Bohinjsko jezero (*Wocheiner See*).

Kras ima znamenito Cerkniško jezero (*Zirknitzer See*), katero včasih po leti do cela usahne. Največja jezera so v Ogorskem nižavju, kjer imamo Blatno jezero (*Platten See*) in Nežidersko jezero (*Neusiedler See*). Karpati imajo mnogo manjših jezer, katera se imenujejo „stavi“ ali „plesa“. V Sudetskem gorstvu je nekaj neznatnih jezer, a mnogo ribnjakov, tako n. pr. Trebonski ribnjaki (*Wittingauer Teiche*) pri Budejevicah na Češkem.

Močvirja.

Močvirja je vedno menj, ker je marljivo sušijo. Največ močvirja je na Ogorskem ob Tisi, Dunavu in vzhodno od Nežiderskega jezera. Tudi Galicija ima precej močvirja. Štajerska ima močvirje ob Aniži, Kranjska pa Ljubljansko barje (*Laibacher Moor*). Goriška je močvirnata ob morski obali, Dalmacija pa ob izlivu Neretve.

Vrelci.

Toplice (*Thermen*) se zovejo vrelci, ki imajo nad 30° C. Vrelci, ki imajo večjo množino razkrojenih rudnin, so pa rudninski vrelci ali slatine (*Mineralquellen*). Toplice in slatine slovijo radi svoje zdravilne moči.

V državi je mnogo slovečih toplic, kakor n. pr. Baden na Nižjeavstrijskem, Gastein na Salcburškem, Laške toplice in Rimske toplice na Štajerskem, Toplice pri Novem mestu na Kranjskem, Karlovi vari in Toplice na Češkem, Krapinske toplice na Hrvatskem i. dr.

Obilo rudninskih vrelcev ima večina avstrijsko-ogerskih pokrajin, pred vsemi pa Sudetske in Alpske dežele. Na Štajerskem n. pr. imajo slatino: Gleichenberg, Rogatec (*Rohitsch*) in Radena (*Radein*).

Podnebje.

Podnebje je v obče mehko in zdravo, ker se cesarstvo razprostira malone v sredi med polutnikom in severnim tečajem, torej v sredi severnega zmernega pasa. Vendar se pa kaže vsled velikega raztega, različne nadmorske višine in raznovrstne kakovosti tal precejšnja razlika med posameznimi deželami. Srednja letna toplina se menja med + 7 in + 15 C.

Vzhodne dežele imajo bolj celinsko podnebje, po zahodnih pokrajinah je pa podnebje namorsko. Najtoplejša dežela je Dalmacija, najhladnejša pa Galicija.

V obče se dá država po podnebjju ločiti v tri dele ali pase:

1.) Južni pas obsega južno Tirolsko, večino Primorskega, Dalmacijo, malone vso Hrvatsko in Slavonijo in južno Ogersko. Zima je kratka in ima malo snega in ledú. Poleg žita uspeva južno sadje in vino.

2.) Srednji pas sega blizu do 50° sev. šir. in obsega torej večino Avstrijsko-ogerske države. V tem pasu je že daljša in hujša zima. Tod pridelujejo obilo žita in sadja. Vinska trta raste v večini teh pokrajin.

3.) Severni pas zavzema severni del Češke, Moravske, Šlezije in Galicije. Zaradi prehladnega podnebja ne uspeva tod vinska trta (nekaj vina pridelujejo pri Melniku na Češkem) in koruza, imajo pa obilo lanú in konoplje.

Dežuje največ v Alpskih deželah, najmenj pa v Galiciji in Bukovini. Ob morski obali redkokedaj sneži.

Izmed vetrov veje najčesteje zahodnik. Na Krasu piše večkrat mrzli severovzhodnik ali burja, katera brije delj časa po suhi zemlji, prehaja k nam kot suh veter ter donaša lepo vreme. Iz Afrike prihaja čez Sredozemsko morje topli jugovzhodnik ali široko, kateri prinaša našim krajem kot moker veter dež.

Prirrodnine.

Tla so večinoma rodovita, kajti nad pet šestin vsega površja je obdelanega. V rodovitosti tal se kaže velika razlika med posameznimi deželami. Gledé na bogastvo prirodnin spada Avstrijsko-ogerska država med prve evropske države, vendar se tla še vedno premalo izkoriščajo.

Poljedelstvo.

S poljedelstvom se bavijo tri četrtine vsega prebivalstva. Poljedelstva proizvodi se v znatnem številu izvažajo v tuje države.

Prideluje se obilo žita (pšenice, rži, koruze, ječmena, ovs) in sočivja. Žita najbolj bogate dežele so: Češka, Moravska, Galicija, Ogerska in Slavonija. Največ se prideluje krompirja (120 milijonov hektolitrov na leto) in sicer posebno v severnih deželah. Bele pese, lanú in konoplje se mnogo sadi v Sudetskih deželah in na Ogerskem. Na Ogerskem raste tudi mnogo tobaka. Češka in južna Štajerska imate izvrsten hmelj.

S sadjarstvom se mnogo pečajo nastopne dežele: Češka, Moravska, Avstrijska nad Anižo, Štajerska, Koroška, Ogerska, Hrvatska in Bosna. Južno sadje raste na južnem Tirolskem, Primorskem in v Dalmaciji. Vinska trta uspeva malone po vseh deželah, in naše cesarstvo je za Francijo prva vinska dežela v Evropi. Največ vina pridelujejo: Ogerska, Avstrijska pod Anižo, Štajerska, Hrvatska, Istra in Dalmacija.

Mnogo gozdov je v goratih krajih, na Primorskem in v Dalmaciji pa primanjkuje lesa.

Živinoreja.

Živinoreja zelo uspeva. Goveje živine (14 milijonov glav) se največ redí v Alpских deželah (koder so najboljši pašniki), na Ogerskem in Gališkem. Konjereja je najznat-

nejša na Ogerskem in sploh v vzhodnih deželah; oslov in mezgov imajo največ na južnem Tirolskem, Primorskem in v Dalmaciji. Ovčarstvo (14 milijonov ovac) je najznatnejše na Moravskem, koze pa redé posebno na Krasu. Svinj redé največ v Alpskih deželah, na Ogerskem, Hrvatskem in v Slavoniji.

Perotnine imajo mnogo zlasti po južnih deželah in v bližini večjih mest. Svilo prejka se gojí posebno na južnem Tirolskem, Primorskem in v Dalmaciji. Čebelarstvo je važno na Kranjskem, Koroškem in v Bukovini.

Divjačine je vedno menj, in zaradi tega tudi lov ni več take važnosti kakor prej. Važnejše pa je ribarstvo zlasti po morju, s katerim se bavi mnogo Primorcev. A tudi ribarstvo po rekah, jezerih in ribnjakih je znatno.

Kopanine.

Zelo bogata je država raznovrstnih kopanin. Največ se dobiva premoga, železa in soli.

Premog se dobiva malone po vseh deželah, zlasti pa po Sudetskih deželah in na Štajerskem. Kameno olje ali petrolej in prsten vosek ima Galicija. Železo je najvažnejši izdelek avstrijsko-ogerskega rudarstva. Največ ga je na Štajerskem, Koroškem, Češkem, Moravskem in Ogerskem; štajersko železo je najboljše in je že za Rimljanov slovelo.

Solí imajo mnogo zlasti Karpati in Severne vapniške Alpe, morske solí pa Istra in Dalmacija.

Bakra je največ na Ogerskem, svinca na Koroškem, živega srebra na Kranjskem in kositra na Češkem. Žveplo se dobiva na Hrvatskem in Češkem, grafit pa na Dolenjem Avstrijskem, Češkem in Moravskem.

Dragih kovin je bogata zlasti Ogerska. Zlato se dobiva na Ogerskem, srebro pa na Ogerskem in Češkem. Tudi dragega kamenja (granatov, opalov in smaragdov) imata največ Češka in Ogerska.

Obrtnost.

Obrtnost je zelo razvita po zahodnih deželah, zlasti pa na Češkem. Tudi Moravsko, Šlezija, Avstrijsko pod Anižo in Predarelsko imajo znatno obrtnost, katero pospešuje obilica surovine, premoga in vodne moči. Neznatna je obrtnost v Dalmaciji, Bukovini in Slavoniji.

Po Sudetskih deželah in na Predarelskem izdelujejo zlasti prtenino, volnenino in bombaževino. Po Alp-skih in Sudetskih deželah cvete tudi železna obrtnost.

V različnih deželah so važni še nastopni obrtni izdelki: Usnjenina, zlatnina, srebrnina, steklenina, glinasti izdelki, pivo, sladkor, papir, različna orodja in stroji, ladje i. dr.

Kupčija.

Pri kupčiji ločimo notranjo in zunanjo kupčijo in prevozno kupčijo.

Jako znatna je notranja kupčija med posameznimi deželami. Vzhodne dežele spečavajo na zahodu svoje surovine in dobivajo od zahodnih dežel obrtne izdelke.

Tudi zunanja kupčija procvita. Država trži največ s Srbijo, Rumunijo, Rusijo, Nemčijo, Švico, Veliko Britansko, Francijo, Italijo in severno Afriko.

Prevozna kupčija se peča s prevažanjem blaga iz tujih držav skozi naše cesarstvo v inozemstvo, n. pr. iz Nemčije v Srbijo ali iz Rusije v Švico.

Uvažata se zlasti iz inozemstva: Kolonijalno blago, južno sadje, bombaž, svilenina, barvila, tobak i. dr.

Izvažata se v inozemstvo: Žito, volnenina, železnina, les, sladkor, pivo, premog in steklenina.

Kupčijo posebno pospešujejo dobre ceste, železnice, plovne reke, prekopi in morje, pošte, brzojavi in telefoni.

Občila.

V prospah kupčije in gmotnega blagostanja so neprecenljive važnosti različna občila. Občila so: Ceste, železnice, brodovi, pošte, brzozavi in telefoni.

Ceste se delé v državne, deželne, okrajne in občinske ceste. Njih število raste neprestano. Več in boljših cest imajo zahodne, nego vzhodne dežele, ker so na vzhodu tla bolj mehka ter kamenje po večjem oddaljeno in je tudi promet dosti manjši, nego po zahodnih pokrajinah.

Železnice so tudi po zahodnih deželah bolj razvite, nego na vzhodu. Središče glavnim železnicam je Dunaj. Železniško omrežje se širi od leta do leta, in dolgost vseh avstrijsko-ogerskih železnic presega že zdaj 29.000 *km*.

Nekatere važnejše železnice so:

1.) Severna ali Ferdinandova železnica drži z Dunaja črez Moravsko (Prerov) in Oderberg (ob pruski meji) v Krakov. Od tu vodi Gališka Karola Ludovika železnica v Levov in Krasne, od koder gre ena panoga do ruske meje pri mestu Brodyju, druga pa do Podwoloczyske. Iz Levova drži druga železnica v Černovice in skozi Sučavo v Rumunijo.

2.) Avstrijsko-ogerska državna železnica veže Dunaj z Brnom, Prago in prihaja pri Podmolklih (*Bodenbach*) na saksonsko mejo.

3.) Avstrijska severozahodna železnica drži z Dunaja v Znoym, Iglavo, Kolin in Mittelgrund pri Podmolklih na saksonsko mejo.

4.) Cesarja Franca Jožefa železnica gre z Dunaja na Češko v Budejevice, Plzenj in Heb (*Eger*) na bavarsko mejo.

5.) Cesarice Elizabete Zahodna železnica drži z Dunaja v St. Valentin, Linc in Wels. Tu se odcepi ena panoga proti severozahodu v Pasov, druga panoga proti jugozahodu v Saleburg. Zahodna železnica je glavna zveza z južno Nemčijo in Francijo.

Iz Linca se odcepi železnica v Budejevice.

6.) Cesarjeviča Rudolfa železnica drži od St. Valentina v Steyer, po Aniški dolini v Selzthal, nadalje v St. Michael (na Štajerskem), Glandorf (na Koroškem), Beljak, Trbiž in v Ljubljano.

Črta St. Michael-Leoben veže Rudolfovo železnico z Južno železnico.

Ena proga gre iz Glandorfa v Celovec.

Druga proga drži iz Trbiža v Pontafel na italijanski meji.

Kamniška železnica veže Ljubljano s Kamnikom.

Dolenjski železnici: a) Ljubljana-Grosuplje-Trebnje-Novo mesto-Straža.

b) Grosuplje-Ribnica-Kočevje.

7.) Južna železnica drži z Dunaja v Wiener Neustadt, Bruck na Muri, Gradec, Spielfeld, Maribor, na Pragersko, v Poličane, Celje, na Zidani most, v Ljubljano, Št. Peter, Divačo, Nabrežino in Trst.

Nekatere važnejše stranske proge so:

Bruck (na Muri)-Leoben, kjer je zveza z Rudolfovo železnico.

Gradec-Raab (ob Dunavu) na Ogerskem.

Gradec-Koeflach (važna za prevažanje premoga).

Spielfeld-Radgona-Ljutomer.

Maribor-Celovec-Beljak-Franzensfeste (na Tirolskem).

Pragersko - Ptuj - Velika Kaniža - Stolni Beli grad (*Stuhl-weißenburg*)-Budapešta.

Poličane-Konjice.

Celje - Šoštanj - Velenje (*Wöllan*).

Zidani most-Zagreb-Sisek.

Št. Peter-Reka. Od tod drži Ogerska državna železnica v Karlovec, Zagreb in Zakany.

Nabrežina-Gorica-Kormin (ob italijanski meji).

Brenerska železnica (na Tirolskem) drži iz Kufsteina (ob bavarski meji) v Innsbruck, Franzensfeste, Alo (na italijanski meji).

8.) Isterska državna železnica gre iz Divače v Hrpelje, Kanfanar in Pulj. Od nje se cepita progi:

- a) Hrpelje-Trst.
- b) Kanfanar-Rovinj.

9.) Ogerska državna železnica drži iz Siska v Sunjo, Brod (na Savi).

Od te se cepi panoga Sunja-Doberlin (Novi) ob bosenski meji.

10.) Avstrijsko-ogerska državna železnica gre z Dunaja v Požun (*Pressburg*), Budapešto, Šegedin, Temešvar in v Ršavo (ob Dunavu).

- 11.) V Bosni sta važni železnici: a) Novi-Banjaluka.
- b) Brod-Serajevo-Mostar-Metkovič (v Dalmaciji).

Brodarstvo. Brodarstvo pojema zaradi vedno rastočega števila železnic. Največje važnosti za rečno brodarstvo je Dunav, po katerem ima glavni promet „Dunavska parobrodna družba“. Dunavski dotoki Sava, Tisa in Drava, nadalje Visla in Laba z Veltavo so najjimenitnejše vodne ceste v državi. Ljubljana je plovna od Vrhnike do Ljubljane. Po Savini prevažajo plavíčarji mnogo lesa v Savo in dalje po Dunavu v Srbijo in Rumunijo. Menj važno je brodarstvo po jezerih.

Parobrodi in jadrnice pospešujejo promet po morju. Največja družba je „Avstrijski Lloyd“, kateri vozi s svojimi ladjami zlasti po Sredozemskem morju, a tudi v daljnjo Indijo in druge dežele. Država ima nad sto pristanov, izmed katerih so najvažnejši: v Trstu, Reki, Pulju, Spletu in Kotoru.

Pošte, brzojavi in telefoni. Pošt je v državi nad 9000. Poštni promet se množi vidoma od leta do leta. Sedaj se pošilja po pošti na leto nad 800 milijonov dopisnic, zalepk, pisem, časopisov, poštnih prejemnic, nakaznic in denarnih pisem.

Brzojavi so ali državni ali železniški prometni brzojavi. Vsa dolgost brzojavnih črt presega že 65.000 km. Brzojavk se na leto oddaje nad 13 milijonov.

Telefoni so najnovejši izumek; z njimi se pogovarjajo daleč narazen bivajoče osebe. Med drugimi je najvažnejša telefonska žica med Dunajem in Trstom.

Prebivalstvo.

Vsa država ima sedaj okoli **43** milijonov prebivalcev; to je absolutno število vsega prebivalstva. Na enem km^2 bi stanovalo **64** prebivalcev, ako bi bilo prebivalstvo enakomerno porazdeljeno po vsi državi; to število nam znači relativno (odnosno) prebivalstvo. Najbolj gosto je naseljeno ljudstvo po Avstrijskem pod Anižo in po Sudetskimi deželah, najredkejše pa na Salcburškem ter v Bosni in Hercegovini.

Prebivalstvo po narodnosti.

V Avstrijsko-ogerski državi stanujejo izmed glavnih narodov: Slovani, Nemci, Madjari in Romani (Rumuni, Lahi, Furlani in Ladini).

V manjšem številu v cesarstvu živeči narodi so še: Turki (v Bosni in Hercegovini), Grki (kot trgovci v velikih mestih), Arbanasi (blizu Zadra in v Novem bazaru), Armenci (v Galiciji, Bukovini in na Ogerskem) in Cigani (v Bukovini in na Ogerskem).

Od vsega prebivalstva pripada sedaj glavnim narodom približno:

Slovanom . . . 20 milijonov	Madjarom . . . 7·8 milijonov
Nemcem . . . 11·1 „	Romanom . . . 3·7 „

Slovanom pripadajo Severni Slovani (Čehi, Slovaki, Poljaki in Rusini) in Južni Slovani (Slovenci, Srbo-Hrvati in Bolgari).

Severni Slovani. a) Čehi bivajo po notranjem Češkem, po Moravskem in zahodni Šleziji. b) Slovaki zavzemajo severozahodno Ogersko. c) Poljaki bivajo po zahodni Galiciji in vzhodni Šleziji. d) Rusini stanujejo po vzhodni Galiciji, po večjem delu Bukovine in po severovzhodnem Ogerskem.

Južni Slovani. a) Slovenci bivajo po južnem Štajerskem, južnem Koroškem, po velikem delu Primorskega, malone po vsem Kranjskem in deloma po jugozahodnem Ogerskem. b) Srbo-Hrvati stanujejo južno od reke Dragonje v Istri, po Dalmaciji, Hrvatskem in Slavoniji in po južnem Ogerskem. c) Bolgari so v Banatu in na Erdeljskem.

Nemci zavzemajo Avstrijsko pod Anižo, Avstrijsko nad Anižo, Salcburško, severno Tirolsko in Predarelsko, večji del Koroškega in Štajerskega. Nadalje stanujejo Nemci ob južni, zahodni in severni meji Češke, na skrajnjem jugu in severu Moravske, v zahodni Šleziji in deloma v Bukovini. Nemci živijo tudi po drugih deželah, zlasti v Kočevju na Kranjskem, na Erdeljskem in po nekaterih drugih krajih ogerskih.

Madjari bivajo zlasti po ogerskem nižavju in po vzhodnem Erdeljskem.

Romani so zahodni Romani (Italijani, Furlani in Ladini) in vzhodni Romani (Rumuni). Italijani (Lahi) živijo po južnem Tirolskem, deloma na Primorskem, posebno ob obali, in po nekaterih dalmatinskih mestih. Furlani bivajo v majhnem delu jugozahodne Goriške, Ladini pa po nekaterih dolinah jugovzhodne Tirolske. Rumuni stanujejo po vzhodni Bukovini, večjem delu Erdeljske in po nekaterih drugih jugovzhodnih ogerskih krajih.

Prebivalstvo po veri.

Po veri je velika večina prebivalcev katoliška (33 milijonov). Razen Bukovine so katoličani po vseh deželah v veliki večini. Katoličani so ali rimskega (latinskega), grškega, ali armenskega obreda; največ jih je rimskega obreda.

Blizu 4 milijone je protestantov, kateri so posebno mnogoštevilni na Ogerskem. Nad 3 milijone je pravoslavnih, kateri prevladujejo v Bukovini. Izraelitov je 1.6 milijona in sicer največ v Galiciji in na Dunaju. V Bosni in Hercegovini je tudi malone pol milijona mohamedancev.

Večja mesta.

Nad 50.000 prebivalcev imajo v državi nastopna mesta :

Dunaj 1,400.000	Sobotica 73.000
Budapešta 500.000	Debrecin 60.000
Praga (s predmestji) 310.000	Vasarhely 56.000
Trst (s predmestji) 158.000	Černovice 54.000
Levov 130.000	Požun 53.000
Gradec 114.000	Plzenj 50.000
Brno 100.000	Linc 50.000
Šegedin 90.000	Kečkemet 50.000
Krakov 75.000	

Prebivalstvo razvrščeno po občevalnem jeziku. *)

Prebivalci	Z dotičnim občevalnim jezikom se je prijavilo	Koliko odstotkov skupnega prebivalstva
Nemci	10,600.000	25·2
Čehi, Moravci in Slovaki .	7,410.000	17·6
Madjari	7,400.000	17·6
Srbo-Hrvati	4,500.000	10
Poljaki	3,720.000	8·9
Rusini	3,500.000	8·7
Rumuni	2,800.000	6·7
Slovenci	1,280.000	3·1
Lahi (in Ladinci)	720.000	1·7
Cigani	100.000	0·2
Drugi narodi	120.000	0·3

*) Po popisovanju ljudstva z dne 31. dec. l. 1890.

Prebivalstvo razvrščeno po veri.

Verniki	Število vernikov	Koliko odstotkov skupnega prebivalstva
Katoličani (vseh treh obredov)	32,410.000	77·4
Protestanti (luteranci)	3,900.000	9·1
Pravoslavni	3,180.000	8
Izraeliti	1,900.000	4·2
Mohamedanci	500.000	1·2
Drugoverniki	50.000	0·1

Omika.

Za duševno izobraženost prebivalstva skrbita cerkev in šola.

Cerkev.

Rimsko-katoliška cerkev ima 11 nadškofij, katerim je podrejenih 42 škofij. Salcburška nadškofija obsega med drugimi deželami tudi Štajersko in Koroško. Goriška nadškofija obsega Primorsko in Kranjsko.

Grško-katoliška cerkev ima 2 nadškofiji in 7 škofij, armensko-katoliška cerkev pa eno nadškofijo.

Pravoslavni v Bukovini in Dalmaciji imajo nadškofa v Černovicah, ogerski Srbi patrijarha v Karlovcu, Rumuni pa nadškofa v Sibinu (*Hermannstadt*).

Pastorji so protestantovski pridigarji, izraeliti pa imajo rabine.

Šola.

Šole so različnih vrst in sicer: 1. Ljudske in meščanske šole. 2. Srednje šole. 3. Visoke šole (vseučilišča). 4. Strokovne šole.

Ljudskih in meščanskih šol je po vsi državi nad 37.000. V te šole hodi blizu 5 milijonov otrok. Po avstrijskih deželah morajo hoditi v ljudsko šolo otroci od dovršenega šestega do dovršenega štirinajstega leta. Po teh šolah poučuje nad 56.000 učiteljev in učiteljic, ki se vzgajajo na 146 učiteljiščih.

V srednjih šolah se pripravlja mladina za visoke šole. Srednje šole so gimnazije, realke in realne gimnazije. Vseh skupaj je 450.

Visokim šolam pripadajo vseučilišča (11), tehniške visoke šole (7) in kmetijska visoka šola na Dunaju.

Strokovne šole pripravljajo učence za različne stroke ali opravila človeška. Take šole so n. pr. obrtne šole, strokovne šole za lesni obrt, trgovske šole, vojaška učilišča, mornarske šole i. dr.

Državne razmere.

Občina, okrajno glavarstvo in dežela ali kronovina.

Prebivalci kakega mesta, trga ali pa ene ali več vasi so združeni v občino ali srenjo (*Gemeinde*). Občini je na čelu občinski predstojnik ali župan (*Gemeindevorsteher*, *Bürgermeister*), kateri upravlja skupno z občinskim odborom (*Gemeindeausschuss*) vse občinske reči. Občinski odbor voli izmed sebe župana in dva ali več občinskih svetovalcev (*Gemeinderäthe*). Občinski zastop (*Gemeindevertretung*) je sestavljen iz župana in občinskega odbora; volijo ga na tri leta. Občinski zastop sme v pokritje stroškov za občinske namene zahtevati od občanov posebne prilade k drugim davkom.

Po nekaterih deželah, kakor n. pr. na Štajerskem so še poleg občin okrajni zastopi (*Bezirksvertretungen*), katerih področje se razteza na ves okraj (*Bezirk*). Okrajnemu zastopu predseduje okrajni načelnik (*Bezirksobmann*). Okrajni zastopi smejo zahtevati posebne okrajne prilade.

Več občin skupaj je združenih v okrajno glavarstvo (*Bezirkshauptmannschaft*), katero vodi okrajni glavar (*Bezirkshauptmann*). Okrajno glavarstvo „ljubljske okolice“ šteje n. pr. 34 občin, ki so združene v dveh sodnijskih okrajih.

Dežela ali kronovina (*Land oder Kronland*) združuje več okrajnih glavarstev. Deželi je na čelu cesarski namestnik (*Statthalter*), bolj majhni deželi deželni predsednik (*Landespraesident*). C. kr. namestništvo (*Statthaltereii*) ali c. kr. deželno predsedništvo (*Landespraesidium*) se nahaja v glavnem mestu dotične kronovine. Kranjsko n. pr. ima 11 okrajnih glavarstev in mesto Ljubljano s svojim štatutom. Ljubljanski župan upravlja za Ljubljano tiste posle, kakor okrajni glavar za svoje okrajno glavarstvo.

Deželni zbori.

Deželni zbori (*Landtage*) so zastopi posameznih avstrijskih dežel in zborujejo navadno v dotičnih glavnih mestih. V deželni zbor se volijo poslanci za dobo 6 let. Deželni zbori imajo zakonodavno oblast za dotično deželo. Deželnozbornski sklepi postanejo šele veljavni, ko jih potrdi cesar. Deželni zbor voli izmed sebe deželni odbor (*Landesausschuss*), kateri upravlja deželne reči in izvršuje deželnega zbora sklepe. Deželnemu zboru in odboru je na čelu deželni glavar (*Landeshauptmann*).

V ogerskih deželah je samo eden deželni zbor in sicer za Hrvatsko in Slavonijo. Število poslancev po deželnih zborih je kaj različno. Tako n. pr. ima kranjski deželni zbor 37 poslancev, koroški tudi 37, štajerski 65, goriški 22, isterski 33, češki pa celo 242 poslancev. Manjše dežele, kakor n. pr. Kranjsko, imajo po 4 deželne odbornike, druge dežele pa po nekaj več.

Država.

Vse dežele ali kronovine so združene v državo (*Staat*), katero vlada cesar (*Kaiser*). Cesar vlada po svetu svojih ministrov, ki podpisujejo cesarske ukaze in naredbe in so za nje odgovorni. Vladar deli z ljudskimi zastopi zakonodavno oblast (*gesetzgebende Gewalt*), a ima sam izvrševalno oblast (*vollziehende Gewalt*). Vsak zakon postane veljaven šele s cesarjevo potrditvijo ali sankcijo.

Cesar podeljuje plemstvo in odlike, oddaja vse državne službe in je vrhovni poveljnik vsi vojski, napoveduje vojno in sklepa mir. V cesarjevem imenu se objavljajo sodniške razsodbe; vladar ima tudi pravico obsojence nekoliko ali popolnoma pomilostiti. Denar ima cesarjevo podobo. Cesar ima veliki, srednji in mali naslov. Najčešče se rabi mali naslov: „Cesar avstrijski, kralj češki itd. in apostolski kralj ogerski“. Člani cesarske rodovine so pod cesarsko rodovinsko

oblastjo in imajo naslov: nadvojvoda, nadvojvodinja ter cesarska in kraljeva visokost.

Od 2. decembra l. 1848. vlada našo državo Njegovo cesarsko in kraljevo apostolsko veličanstvo cesar **Franc Jožef I.** Naš presvetli cesar se je rodil dne 18. avgusta leta 1830. in je kot vladar mnogo storil v povzdigo gmotnega blagostanja in duševne naobraženosti svojih narodov. Njega geslo je „z zedinjenimi močmi (*viribus unitis*)“. Poročil se je naš presvetli vladar dne 24. aprila l. 1854. z Elizabeto, hčerjo bavarskega vojvode Maksimilijana.

Od leta 1867. je Avstrijsko-ogerska država razdeljena v dve polovici: v avstrijske dežele in ogerske dežele. Obe imata skupnega vladarja in nekatere skupne reči (stvarno edinstvo, *Real-Union*), vsaka pa svojo posebno ustavo in upravo.

Najvažnejši državni osnovni zakoni.

Najvažnejši državni osnovni zakoni so:

1. Pragmatična sankcija cesarja Karola VI. iz leta 1713. Pragmatična sankcija urejuje prestolonasledstvo po pravu prvorojenstva v moški vrsti in, če ta izmrje, tudi v ženski vrsti habsburškega rodu. Tudi se ne smejo nikdar deliti avstrijske dežele. Po pragmatični sankciji je sedaj v naši državi prestolonaslednik nadvojvode Karola Ludovika najstarejši sin, nadvojvoda Franc Ferdinand.

2. Pragmatikalni patent cesarja Franca II. iz leta 1804. Po tem zakonu si je pridejal Franc II. naslov „cesar avstrijski“ (Franc I.) ter povzdignil Avstrijo v dedinsko cesarstvo.

3. Oktoberska diploma cesarja Franca Jožefa I. iz leta 1860. S tem zakonom se je uvedel v Avstriji konstitucionalni način vladanja. Zakonodavstvo izvršuj državni zbor s sodelovanjem deželnih zborov, ki so dobili posebne pravice.

4. Februvarski patent iz leta 1861. S tem zakonom so se omejile in prikrajšale pravice deželnih zborov, večjo veljavo pa je dobil državni zbor. Februvarski patent določa tudi deželno upravo in deželni volilni red za posamezne kronovine.

5. Decemberski zakoni iz leta 1867. Ti zakoni obsegajo 6 osnovnih zakonov o občnih pravicah državljanov za kraljestva in dežele, zastopane v državnem zboru.

Leta 1867. so tudi Ogrji zopet dobili svojo prejšnjo ustavo, ki jim jamči vse pravice. Tako je nastala sedaj veljavna ustava „Avstrijsko-ogerske države“, ki je razdeljena v dva enakopravna dela. Ta dela sta: V državnem zboru zastopane dežele ali avstrijske dežele. 2. Dežele ogerske krone ali ogerske dežele.

Državni zbor.

Avstrijski državni zbor (*Reichsrath*) je zastopstvo vseh avstrijskih dežel. Cesar sklicuje vsako leto na Dunaj državni zbor, ki je razdeljen v gosposko zbornico (*Herrenhaus*) in zbornico poslansko (*Abgeordnetenhaus*). V področje državnega zbora spadajo vse reči zakonodavstva, ki obsegajo avstrijske dežele in niso pridržane delegacijama. Zakone predlaga vlada ali pa državni zbor sam. Od državnega zbora sprejeti zakoni so šele veljavni, kadar jih potrdi cesar.

Gosposke zbornice člani so: Doletni avstrijski nadvojvode, doletni glavarji po veleposestvu znamenitih plemenitaških rodovin, nadškofi in škofi s knežjim dostojanstvom. Poleg teh je še v gosposki zbornici nedoločeno število odličnih mož, katere imenuje cesar za dosmrtno člane gosposke zbornice v priznanje njih posebnih zaslug za državo ali cerkev, vednost ali umetnost. Število članov gosposke zbornice je neomejeno. Predsednika in podpredsednika imenuje cesar.

Poslanska zbornica šteje 425 na šest let voljenih poslancev. Poslance volijo po posameznih deželah prebivalci, ki so razdeljeni v pet volilnih skupin. Te volilne skupine so: Veleposestvo, mesta in trgi, trgovske in obrtniške zbornice, kmetske občine in peta volilna skupina. Prve tri volilne skupine volijo poslance neposredno, kmetske občine pa posredno po volilnih možeh. V peti volilni skupini se pa voli različno. Predsednika in podpredsednika voli zbornica sama.

Ogerski državni zbor je razdeljen v zbornico velikašev (*Magnatentafel*) in v zbornico poslancev (*Repraesentantentafel*) ter ima zakonodavno oblast za dežele ogerske krone. Ogerski državni zbor ima svoje seje v Budapešti.

Vlada avstrijskih dežel.

Avstrijske dežele imajo svoje posebno ministerstvo, katerega področje je omejeno na avstrijske dežele. Avstrijskemu ministerstvu je na čelu ministerski predsednik (*Ministerpraesident*), ki je sedaj ob enem tudi minister za notranje reči. Ministre imenuje cesar, odgovorni so pa državnemu zboru. Avstrijsko ministerstvo je razdeljeno po svojem področju v osem delov, katere vodijo dotični ministri. Avstrijski ministri so:

1. Minister za notranje reči (*Minister des Innern*);
2. minister za bogočastje in nauk (*Minister für Cultus und Unterricht*);
3. minister za pravosodje (*Justizminister*);
4. minister za denarstvo ali finance (*Finanzminister*);
5. minister za trgovino (*Handelsminister*);
6. minister za železnice (*Eisenbahnminister*);
7. minister za poljedelstvo (*Ackerbauminister*);
8. minister za deželno brambo (*Minister für Landesverteidigung*).

Razen naštetih je še nekaj ministrov brez natančno določenega področja (ministri brez portfelja).

Vlada ogerskih dežel.

Ogerske dežele imajo avstrijskemu ministerstvu slično sestavljeno ministerstvo, ki posluje le za ogerske dežele in je odgovorno ogerskemu državnemu zboru. Ogersko ministerstvo šteje devet ministrov, med katerimi sta tudi minister za Hrvatsko in Slavonijo in minister na najvišjem dvoru (*Minister am allerhöchsten Hoflager*).

Delegaciji.

Obe državni polovici sta združeni po vladarjevi osebi in po nekaterih skupnih rečeh, glede katerih deli cesar zakonodavno oblast z delegacijama.

Delegaciji (*Delegationen*) sta avstrijska in ogerska delegacija ter imata zakonodavno oblast v skupnih državnih rečeh. Vsaka delegacija ima po 60 članov, skupno jih je torej 120 članov. Avstrijski državni zbor voli avstrijsko delegacijo, ogerski državni zbor pa ogersko delegacijo. Cesar sklicuje vsako leto delegaciji, ki se shajata eno leto na Dunaju, drugo pa v Budapešti. Vsaka delegacija zboruje zase; le tedaj, kadar se obojni sklepi ne ujemajo, se združita obe delegaciji k skupnemu glasovanju. Tudi delegacijskim sklepom je treba cesarjeve potrditve.

Skupna vlada.

Za upravo vsi državi skupnih reči imamo skupno državno ministerstvo (*Reichsministerium*), ki je odgovorno delegacijama in ima svoj sedež na Dunaju. Skupno ministerstvo upravlja zunanje reči, vojaštvo in državno denarstvo ter je razdeljeno v tri ministerstva:

1. C. in kr. ministerstvo zunanjih reči (*K. und k. Ministerium des Äußern*). Temu ministerstvu so podrejeni v tujih državah poslujoči avstrijsko-ogerski zastopniki (veleposlanci, poslanci in konzuli). To ministerstvo oskrbuje tudi civilnopravne reči cesarske rodovine.

2. C. in kr. državno vojno ministerstvo (*K. und k. Reichskriegsministerium*) oskrbuje skupno vojsko, ki šteje v vojnem času 800.000 mož brez deželne brambe in črne vojske.

3. C. in kr. državno finančno ministerstvo (*K. und k. Reichsfinanzministerium*) upravlja skupne finančne (denarstvene) reči in Bosno pa Hercegovino.

Državno gospodarstvo.

Dotična finančna ministra predložita vsako leto avstrijskemu in ogerskemu državnemu zboru državni proračun ali budget (izg. bidžé), to je zaznamek dohodkov in stroškov za naslednje leto. Državni proračun „avstrijskih dežel“ za leto 1896. kaže:

Dohodkov	666	milijonov gld.
Stroškov	664·56	„ „
Prebitka	1·44	milijona gld.

Skupnih državnih stroškov plačujejo doslej avstrijske dežele po 70⁰/o, ogerske dežele pa po 30⁰/o. Za leto 1893. je bilo skupnih državnih stroškov 144 milijonov gld.; teh so plačale avstrijske dežele 100·80 milijonov gld., ogerske dežele pa 43·20 milijonov goldinarjev.

Razdelitev cesarstva.

Od leta 1867. je cesarstvo razdeljeno v dva dela:

A. Avstrijske dežele, katere imajo večinoma slovansko in nemško prebivalstvo. Avstrijske dežele so: Avstrijsko pod Anižo, Avstrijsko nad Anižo, Salcburško, Tirolsko in Predarelsko, Koroško, Štajersko, Kranjsko, Primorsko, Dalmacija, Češko, Moravsko, Šlesko, Galicija in Vladimirijska in Bukovina.

B. Ogerske dežele, katere imajo po večjem madjarsko, slovansko in romansko prebivalstvo. K njim spadajo Ogersko, Hrvatsko in Slavonija.

Od leta 1878. sta Bosna in Hercegovina v avstrijsko-ogerski upravi.

Zemljepisno delimo državo po glavnem gorovju dotičnih dežel v nastopne dele: Alpske dežele, Kraške dežele, Sudetske dežele in Karpatske dežele.

Alpske dežele so: Avstrijsko pod Anižo, Avstrijsko nad Anižo, Salcburško, Tirolsko s Predarelsko, Koroško in Štajersko.

Kraške dežele so: Kranjsko, Primorsko in Dalmacija.

Sudetsk^{im} deželam pripadajo: Češko, Moravsko in Slesko.

Karpatskim deželam se prištevajo: Galicija in Vladimirijska, Bukovina in Ogersko.

B. Posamezne dežele.

I. Avstrijske dežele.

Nadvojvodina Avstrijska pod Anižo.

(Dolenja Avstrija.)

199 *Mm*², 2,670.000 prebivalcev.

Dežela. V tej deželi je bila „Vzhodna krajina“, ki se je razprostirala od Aniže do Trajzna in nekoliko segala tudi severno od Dunava. Iz „Vzhodne krajine“ je nastala naposled naša mogočna država. Avstrijsko pod Anižo deli veletok Dunav v dva malone enaka dela. Dežela je večinoma hribovita, vendar ima tudi znatne nižine. Avstrijsko pod Anižo visi od severa in od juga proti Dunavu in je najnižje tam, kjer prihaja Dunav na Ogersko.

Severno od Dunava ležeči del se razprostira od Morave (*March*) na vzhodu do Češko-moravske stopice ter pripada Sudetskemu gorstvu, ki ima svoje odrasleke na Avstrijskem pod Anižo. Na severovzhodu je rodovito Moravsko polje

(*Marchfeld*), katero moči reka Morava z dotokom Dijo. Zahodno od Moravskega polja je gričevje, katero vedno višje postaja proti zahodu. Ob levem bregu dunavskega dotoka Kampa je Manhartska gora (*Manhartsberg*) in med to goro in Dunavom Vagramsko polje (*Wagram*).

Južni del je med Anišo in Litavo. Ta del zavzemajo Nižjeavstrijske Alpe, katere so najvišje na jugu ter se znižujejo proti Dunavu. Ob Dunavu se končuje skrajnji odraslek Dunajski gozd (*Wienerwald*). Med Dunajskim gozdom in Dunavom se razprostira rodovito Tulnsko polje (*Tullnerfeld*). Pri Dunaju je rodovita Dunajska kotlina (*Wiener Becken*) in pri Dunajskem Novem mestu Kamenito polje (*Steinfeld*). Važnejši Dunavski dotoki v tem delu so: Aniša, Ipuša, Trajzen in Litava. Litava steka v deželi iz dveh potokov in teče na Ogerskem v Dunav.

Prirodnine. Dežela ima sicer več prav rodovitih krajev, vendar pa poljedelski pridelki ne zadostujejo gosto naseljenemu prebivalstvu. Najrodovitejša je zemlja na Tulnskem in Moravskem polju. Ugodno podnebje vpliva, da se pride luje obilo dobrega vina. Živinoreja je neznatna. Žita in živine se mora mnogo uvažati. Dobiva se precej premoga, grafita in železa. Zelo razvita je obrtnost zlasti na Dunaju in v obližju stolnega mesta. Mnogo tovarnic izdeluje vse znamenitejše obrtne izdelke, kakor tkanino, svilenino, različne lepotine, stroje, volnenino, železnino, pivo, steklo i dr.

Prebivalstvo. Prebivalci so po veliki večini Nemci in katoličani, le na Dunaju so izdatno zastopani tudi drugi narodi in inoverniki (izraeliti, protestanti in pravoslavni).

Mesta. Dunaj (*Wien*) ob Dunavu je glavno in stolno mesto vse države ter ima 1,400.000 prebivalcev. To velikansko mesto zavzema 177 km² in je razdeljeno v 19 okrajev. Vsaki okraj je že sam za se veliko mesto. Za Rimljanov je bila tu trdnjava Vindobona, katero so razdejali narodi, ko so se preseljevali. Šele Babenberžani so zopet v dvanajstem stoletju povzdignili mesto, ko so si tu ustanovili prestolnico. Za Habsburžanov se je Dunaj vedno bolj

širil a največ se je storilo za mesto v zadnjih desetletjih za vladarstva Njeg. veličanstva cesarja Franca Jožefa I.

Dunaj krasî mnogo znamenitih stavb. Cerkev sv. Štefana ima 138 m visok stolp; prostorna je za 12.000 ljudi. Krasna je Zveličarjeva ali Obljubna cerkev (*Votivkirche*), ki so jo postavili v spomin srečne rešitve presvetlega cesarja iz morilčeve roke na tem mestu. V Kapucinski cerkvi je cesarska rakev za člane cesarske obitelji. Novi cesarski dvor še ni izgotovljen. „Ringstraße“ ima mnogo krasnih zgradb in palač. Na vzhodni strani mesta je orožarnica ali arzenal, eno izmed največjih evropskih poslopij. Belvedere je cesarski grad v okraju „Landstraße“ in ima znamenito zbirko slik, starin, orožja itd. Prater je zelo priljubljeno izprehajališče; tam je tudi bila svetovna razstava leta 1873. Nadalje ima Dunaj mnogo krasnih spomenikov, katere so postavili v spomin slavnim možem. Take spomenike imajo: Cesar Jožef II., nadvojvoda Karol, princ Evgen, knez Schwarzenberg, Tegetthoff in dr. Velikanski spomenik so tudi postavili veliki cesarici Mariji Tereziji na prostoru med dvornima muzejema.

Na Dunaju je mnogo različnih učilišč in zbirk umetnin in sedež najvišjih vladnih oblasti, državnega zbora in nadškofa. Dunaj je prvo obrtno in kupčijsko mesto v državi. Blizu stolnega mesta je mnogo znatnih obrtnih krajev.

Ne daleč od Dunaja sta cesarska grada Schönbrunn, kjer je najrajša bivala Marija Terezija, in Laxenburg z velikim vrtom ali parkom.

Schwechat ima največjo pivovarnico na celini, Hainburg (ob Dunavu) pa velikansko tovarnico za tobak. Baden (južno od Dunaja) se ponaša s slovečimi žveplenimi topliacami. Vzhodno od Badna je Bruk ob Litavi (*Bruck an der Leitha*) in južno v vinorodnem kraju Vöslau. V Pottendorfu je največja predilnica za bombaž v Avstriji. Dunajsko Novo mesto (*Wiener Neustadt*) in Neunkirchen izdelujeta mnogo železa. Sveti Hipolit (*St. Pölten*) ob reki Trajznu je škofovski sedež. Bidov ob Ipuži

(*Waidhofen an der Ybbs*) izdeluje železnino. Ob Dunavu je Melk z najstarejšim samostanom v deželi. V Melku je bila najprej prestolnica Babenberžanov. Klosterneuburg (na Dunavu) ima v obližju mnogo vinogradov. Tulln (ob Dunavu) je na rodovitem Tulnskem polju.

Ob levem Dunavskem bregu so: Korneuburg, obrtno mesto Krems in blizu tega kupčijsko mesto Stein. Na Moravskem polju so sloveča bojišča Aspern, Wagram in Jedenspeigen. Ob reki Kampu je Zwettl in ne daleč od moravske meje sta v vinorodnem kraju Retz in Mailberg.

Dunaj 1,400.000 prebivalcev.

Dunajsko Novo mesto 25.000 prebivalcev.

Nadvojvodina Avstrijska nad Anišo.

(Gorenja Avstrija.)

120 *Mm*², 790.000 prebivalcev.

Dežela. Avstrijsko nad Anišo je po Dunavu razdeljeno v dva neenaka dela. Severni del pripada Sudetskemu gorstvu, južni del pa Severnim vapneniškim Alpam. Dunav prihaja v deželo najprvo z desnim bregom, sprejemši dotok Ino, in šele pozneje prestopi tudi z levim bregom vanjo. Veletok pa tudi prej po izlivu Aniše zapušča z desnim bregom Gorenjo Avstrijo.

V manjšem severnem delu so odrasleki Češkega lesa, ki po večjem strmo prepada proti Dunavu. Severno od Dunava ležeče višavje ima še mnogo znatnih gozdov. Važnih dotokov ne dobiva veletok od te strani.

Po večjem južnem delu se razprostirajo Gorenje-avstrijske Alpe. V njih je najvišji vrh Dachstein (3000 *m*), ki se vzdiguje ob trojni meji Salcburškega, Štajerskega in Gorenje Avstrije. V Dachsteinskem gorovju so še zadnji ledeniki proti vzhodu. Ob vzhodni meji je s Štajerskega prihajajoča Aniša s pritokom Štiro. S Štajerskega prihaja tudi Travná, katera teče po lepem „Salz-

kammergut^u“ skozi Halstatsko in Travensko jezero ter se blizu Linca izliva v Dunav. Tudi Mondsko in Atersko jezero se odtekata v Travno. Ob dolnji Travnici se razprostira Velsko mahovje (*Welser Heide*). Med Anižo in Travno se vzpenjajo tla najvišje v tej deželi. Ina (s pritokom Salzach) teče ob bavarski meji v Dunav. Med Travno in Ino je Hausruckwald, katerega podaljšek je proti Dunavu se znižujoče gričevje.

Prirodnine. Podnebje je bolj hladno, in zaradi tega ne uspeva v deželi vinska trta; rodi jim pa obilo sadje, iz katerega pridelujejo mnogo sadjevca. Tudi žita imajo v izobilju. V severnem delu pridelujejo mnogo hmelja in lanu. V alpskem delu je znatna živinoreja. Izmed kopanin se dobiva največ premoga in soli, železa pa primanjkuje in se mora uvažati. Kovinska obrtnost je najiminitnejša v cesarstvu; ondote kose in srpi se prodajajo celo po drugih zemljinah. Izdelujejo tudi platno in bombaževino.

Prebivalstvo. Prebivalci so do malega vsi Nemci in katoličani.

Mesta. Linc (ob Dunavu) ima 50.000 prebivalcev in je glavno mesto, katero je po svoji leži velike važnosti za obrtnost in kupčijo. V Lincu je znamenita ladjedelnica. Na drugi strani veletoka je obrtno mesto Urfahr.

Jugovzhodno od Linca je Mauthausen, kjer se dobiva mnogo granita. Enns je staro mesto ob izlivu Aniže. Ne daleč od mesta je kot mučenik umrl sv. Florijan. Steyer (ob izlivu reke Štire v Anižo) ima največjo puškarnico v državi in sploh železno obrtnost. Zahodno od tega mesta sta Hall s slovečo jodovo kopeljo in Kremsmünster s starim benediktinskim samostanom. Wels (ob Travnici) je obrtno mesto; tu je umrl cesar Maksimilijan I. l. 1519. Ob Travenskem jezeru sta Gmunden in Ebensee, kjer so velika solišča. Ischl (ob Travnici) je sloveče zdravišče. Ne daleč je zaradi lepega razgleda sloveči Schafberg. Hallstatt slovi po svojih prazgodovinskih izkopinah.

Ried (zahodno od Welsa) trži z žitom. Ob Ini je Braunau. Severno od Dunava je obrtno mesto Freistadt (na reki Aisti).

Linc 50.000 prebivalcev.

Steyer 22.000 prebivalcev.

Vojvodina Salcburška.

72 Mm², 175.000 prebivalcev.

Dežela. Vojvodina Salcburška je zelo gorata dežela, ktera ima le na severu malo nižino. Drugod pa ima več ozkih dolin. Srednji del pokrivajo Salcburške Alpe, ki so sestavljene iz posameznih pogorij. V njih je Kamenito morje (*Steinernes Meer*). Najvišja so pa tla ob južni meji, kjer se vzdigujejo Visoke Ture (*Hohe Tauern*) nad 3000 m visoko. Ture imajo mnogo ledenikov. V Visokih Turah je veliko poprečnic, iz katerih drže črez glavni greben sedla in prehodi; le-te imenuje ljudstvo „Tauern“ (ture). Glavna reka je v Ino tekoča Salica, ki ima v gorenjem koncu le malo strmca, pozneje pa je podobna deročemu hudourniku. Salica dobiva z Visokih Tur mnogo manjših deročih rek, katere malone navpično teko vanjo. V jugovzhodnem delu izvirata Mura in Aniža, med katerima se razprostirajo Nizke Ture in sicer Radstädtske Ture. Edino večje jezero je Celsko jezero (*Zellersee*), mnogo pa je v deželi manjših planinskih jezer.

Prirodnine. Salcburško je prava planinska dežela, v kateri je zaradi neugodnega podnebja in zelo goratih tal poljedelstvo le malo razvito. Uvažati se morajo poljedelski proizvodi v deželo. Mnogo pa ima dežela gozdov, travnikov in dobrih pašnikov. Zatorej se zelo pečajo z živinorejo, zlasti s konjerejo, katera daje obilo dobička. Rudarstvo proizvaja mnogo soli, a tudi precej bakra in železa. Prej so tudi dobivali precěj zlata. Obrtnost ni znatna.

Prebivalstvo. Prebivalci so Nemci in katoliške vere.

Mesta. Glavno mesto je na Salici ležeči Salzburg (28.000 prebivalcev). Mesto slovi zaradi svoje lepe leže in mnogo lepih cerkev. Tudi ima še druge imenitne zgradbe in spomenike iz dobe vladarjev nadškofov. V Salzburgu je bil leta 1756. rojen slavni glasbenik Mozart.

Hallein (ob Salici) ima velike soline. Pri Golvingu je znamenit slap. Na jugu so sloveče toplice Gastein v enakoimni dolini. Ob Celskem jezeru je Zell v zelo lepem kraju. Ob Aniži je mestece Radstadt, ob Muri pa Tamsweg.

Poknežena grofija Tirolska in Predarelska.

293 Mm^2 , 930.000 prebivalcev.

Dežela. Tirolsko s Predarelskim je najvišja in najbolj gorata dežela v cesarstvu, kajti devet desetih vsega površja pripada gorovju. Tirolsko je deležno vseh treh delov Alp. Na severu so Severne vapneniške Alpe in sicer Predarelske in Severnotirolske Alpe. Ob zahodni-italijansko-tirolski meji je v Ortleških Alpah najvišji vrh Avstrijsko-ogerske države Ortler, kateri je 3900 m visok. Južno od Ortleških Alp se vzdigujejo Adamelske Alpe, vzhodno od Adiže pa Južnotirolski Dolomiti. Med Inom in Adižo so Ectalske Alpe, katere pripadajo Srednjim Alpam in imajo največ ledenikov in najvišja selišča v državi. Vzhodno od Brenerskega prelaza so mogočne Visoke Ture s 3670 m visokim Velikim Venedigerjem (*Großvenediger*). Tudi Predarelsko je po večjem gorato in spada malone vse v rensko porečje.

Dežela ima obilo rek; izlivajo pa se v tri različne dele Atlantskega morja (Severno morje, Črno morje in Jadransko morje). Ob švicarski meji je Ren, kateri hiti po nedolgem teku v Bodensko jezero. Na severu dežele izvirajo nekateri južnonemški dotoki Dunava. Iz Švice prihaja Ina in teče na Bavarsko. Na vzhodnem Tirolskem izvira

na Toblaškem polju Drava in teče po Bistriški dolini (*Pusterthal*) na Koroško. Na južnem Tirolskem je v Italijo tekoča Adiža, v katero se pri Bolcanu izliva Izaka (z Rijenco). V daljnem teku ima še dotoka Avisio in Noče. Tudi Gardsko jezero je še deloma na Tirolskem.

Prirodnine. Pregorata dežela ne rodi mnogo žita, pač pa obilo sadja. Po severnih krajih imajo še precej rži, po južnih krajih pa dobro uspeva turščica. Južno Tirolsko ima mehko podnebje; tod pridelujejo izvrstno vino in južno sadje. Prav razvita je živinoreja, katera daje obilo zaslužka. Iz mleka narejajo mnogo dobrega sira. Na južnem Tirolskem je znatna sviloreja. Rudarstvo proizvaja največ soli in bakra, menj pa železa in premoga. Tirolsko izdeluje železnino, usnjeno, leseno blago in svilenino. Največja je obrtnost na Predarelskem, kjer izdelujejo zlasti volnenino.

Prebivalstvo. Na severnem Tirolskem in Predarelskem bivajo Nemci (60⁰/_o), na južnem Tirolskem pa Italijani in Ladini. Po veri so malone vsi katoličani.

Mesta. Glavno mesto je Innspruk (*Innsbruck*) ob Ini, kateri ima 23.000 prebivalcev. Tu sta v dvorni cerkvi nagrobna spomenika cesarja Maksimilijana I. in Andreja Hoferja. V bližini je Martinova stena (*Martinswand*), kjer je cesar Maksimilijan I. na lovu pravi pot izgrešil in se na čudovit način rešil. V bližini mesta je gora Izel, kjer so leta 1809. Tiroleci v krvavih bitkah premagali Francoze.

Inspruk izdeluje zlasti tkanino in železnino. Ob Ini sta Hall s solinami in trdnjava Kufstein. Pri Brikslegu ob Ini dobivajo mnogo bakra. Imst je največji kraj v gorenji inški dolini. Ob Adiži leži Meran, ki je zaradi milega podnebja jako čislano zdravišče. Blizu je grad Tirol, po katerem je dobila dežela ime. Ob Izaki je kupčijsko mesto Bolcan (*Bozen*) in škofovski sedež Briksen. Severno od tega je Franzensfeste na razkrižju Brenerske in Dravske železnice. Največje mesto na južnem Tirolskem je Trident (*Trient*) ob Adiži, kjer je bil občni cerkveni zbor (1545—1563). Južno od Tridenta je obrtno mesto Roveredo, kjer

izdelujejo zlasti svilenino. Riva je lepo mesto ob Gardskem jezeru. Severno od Rive je obiskovano zdravišče Arko (*Arco*).

Na **Predarelskem** je Bregence, pristan ob Bodenskem jezeru in sedež deželnega zbora. Dornbirn je največji kraj na Predarelskem; tu izdelujejo mnogo volnenine. Tudi Hohenems, Feldkirch in Bludenz imajo tovarnice za bombaževino.

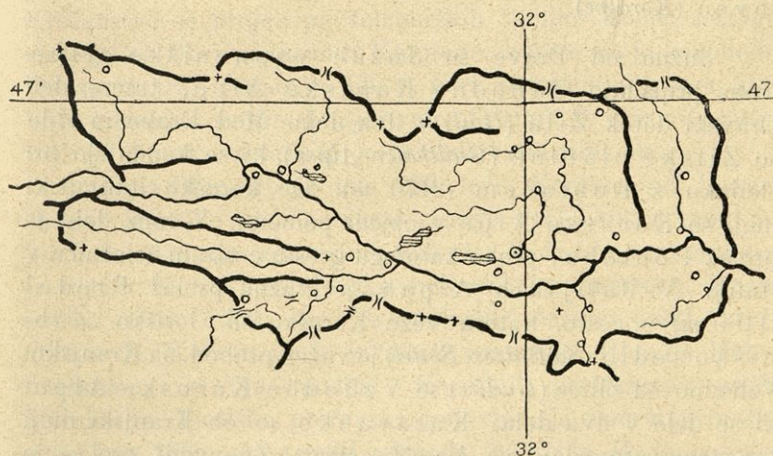
Inspirk 23.000 preb. | Trident 22.000 preb.
Bolcan 12.000 preb.

Vojvodina Koroška.

104 Mm², 365.000 prebivalcev.

Dežela. Koroško je po večjem gorata dežela ter visi od zahoda proti vzhodu; to nam kaže v vzhodni smeri tekoča Drava. Ta reka prihaja s Tirolskega in teče po deželi od Zgornjega Dravburga do Spodnjega Dravburga.

Slika 1.

Merilo 1:2,000.000

0 10 20 30 40 50 Km

Zemljevidni obris: **Koroško.**

Koroško pripada Srednjim Alpam in Južnim vapneniškim Alpam.

Srednje Alpe se razprostirajo severno od Drave in se najvišje vzpenjajo na severozahodu. Tam se ob tirolsko-salcburški meji vzdigujejo Visoke Ture z najvišjim vrhuncem Velikim Klekom (*Großglockner*), kateri meri 3800 *m* in ima veliki ledenik Pastirico. Visoke Ture segajo proti vzhodu do Arelske škrbine in imajo v tem delu najvišja vrhunca Hochnarr in Ankogel. V Visokih Turah izvira Dravski dotok Gorenja Bela (*Möll*). Proti vzhodu prehajajo Visoke Ture v Nizke Ture, katerih se drže Štajersko-koroške Alpe. Iz teh pritekata v Dravo Jezernica (*Lieser*) in Krka (*Gurk*) z Glano. Glana teče po Celovški ravnini (*Klagenfurter Ebene*), v kateri je Vrbsko jezero. Severozahodno od tega sta Osojsko jezero in Milstatsko jezero. Labodnica (*Lavant*) teče po krasni Labodski dolini, katero ograja na zahodu Svinska planina (*Saualpe*), na vzhodu pa Golovec (*Koralpe*).

Južno od Drave so Južne vapneniške Alpe. Tem pripadajo Zahodne Karnske Alpe, katere deli Dravski dotok Zila (*Gail*) v dva dela. Med Dravo in Zilo so Zilske planine (*Gailthaler Alpen*), ki se končujejo pri Beljaku z Dobračem (2170 *m*). Ob koroško-italijanski meji so Karnske Alpe v ožjem pomenu. V tem delu je prelaz Ponteba, preko katerega gresta cesta in železnica v Italijo. V Julijskih Alpah je važni prelaz Predel (1160 *m*) s cesto, katera veže Koroško in Goriško. Žabniško sedlo (*Saifnitzer Sattel*) je važen prehod na Kranjsko. Vzhodno od Zilice (*Gailitz*) so Vzhodne Karnske Alpe, ki se dele v dva dela. Karavanke so ob Kranjski meji ter strmo prepadajo na koroško stran. Znamenit prelaz je Ljubelj (*Loiblpass*), preko katerega gre cesta s Koroškega na Kranjsko. Vzhodno od Jezerskega vrha (*Seeberg*) se razprostirajo Savinske planine (*Kočna*), katere so še

deloma na koroško-štajerski meji. V tem delu sta Dravska dotoka Kapeljska Bela (*Vellach*) in Meža (*Mies*).

Prirodnine. Deželo zapira mogočno gorovje na jugu toplim vetrovom; vsled tega ima hladno podnebje in neznatno poljedelstvo. Labodska dolina ima milejše podnebje ter prideluje še precej žita. Koroško ima še lepe gozdove. Zelo važna je živinoreja, katero pospešujejo lepi planinski pašniki. Korošci redé zlasti govejo živino, konje in ovce, a se tudi pečajo s čebelarstvom. Rudarstvo je prav razvito in daje obilo svinca, železa, cinka in premoga. Koroško ima največ svinca v državi in najboljši svinec v Evropi. Velikega pomena je kovinska obrtnost. Koroška železnina in jeklenina je na dobrem glasu, a važne so tudi tovarnice za sukno.

Zgodovinski pregled. Koroško je za Rimljanov pripadalo rimski pokrajini Noriku. Ime je dobilo od slovanskih Korotanov (Goratanov), to so prebivalci gorá. Korotani so najbrže že za Rimljanov bivali v tej deželi in dobili po razpadu zahodno-rimskega cesarstva svoje slovanske kneze. Krščanstvo so prejeli po salcburških škofih. Konec šestega stoletja so Obri podjarmili Korotane, katere pa je osvobodil slovanski kralj Samo in jih v prvi polovici sedmega stoletja združil s svojim kraljestvom. Pozneje je prišlo Koroško pod frankovsko oblast in je pripadalo Bavarskemu.

Cesar Oton III. je leta 995. ločil Koroško od Bavarskega. Koroško je bilo takrat mnogo večje kakor sedaj in je imelo vladarje iz različnih rodovin. V dvanajstem stoletju je dobila Koroško grofovsko rodovina sponheimska. Ko je izmrla leta 1269., se je polastil dežele češki kralj Otakar II. Kmalu pa jo je moral prepustiti Rudolfu Habsburškemu, ki je podelil Koroško tirolskemu grofu Meinhardu. Tirolska grofovsko rodovina je izmrla v moški vrsti leta 1335. Avstrijski vojvoda Albrecht II. je posedel Koroško, ki je odslej združeno z našo državo.

Po nesrečni vojski leta 1809. je Avstrija odstopila Napoleonu I. od vojvodine Koroške Beljaško okrožje, katero

je Napoleon I. združil s kraljestvom Ilirijo. Avstrija je zopet nazaj dobila leta 1815. Beljaško okrožje. Odslej je Koroško spadalo k avstrijski Iliriji in je bilo podrejeno cesarskemu namestniku v Ljubljani. Od leta 1849. je Koroško zopet samostalna avstrijska kronovina.

Prebivalstvo. Nemcev je približno 70⁰/₀, drugi so Slovenci, zlasti na jugu in jugovzhodu Koroškega. 5⁰/₀ prebivalstva je protestantov, drugi so katoličani.

Mesta. Celovec (*Klagenfurt*) ob Glani je glavno mesto, katero ima 20.000 prebivalcev, živahno kupčijo in znatno kovinsko obrtnost. Tu je sedež krškega knezoškofa. Župnijska cerkev ima 91 m visok stolp; z njega je krasen razgled. Družba sv. Mohora ima sedaj že nad 75.000 članov in lastno tiskarnico, katera pošilja med Slovence nad 450.000 knjig na leto. „Novi trg“ krasi kamenit zmaj, ki je v zvezi s pravljico o početku tega mesta. Na tem trgu je tudi spomenik cesarice Marije Terezije. Znamenita je „deželna hiša“, ki ima v lepih dvoranah važne zgodovinske predmete. Poseben prekop veže mesto z Vrbskim jezerom. Mestu na severu je Gospesvetsko polje (*Zollfeld*) z vojvodskim stolom, na katerem je novoizvoljeni koroški vojvoda delil fevde. Na tem polju je tudi bilo rimsko mesto Virunum.

Št. Vid (*St. Veit*) ob Glani je bilo nekdanje glavno mesto; tu so še zdaj razvaline starega vojvodskega gradu. Krka (*Gurk*) ob Krki ima lepo cerkev. Ne daleč je grad Ostrovica (*Hoch Osterwitz*), ki se mogočno dviguje na osamljeni skali. Breze (*Friesach*) so najstarejše koroško mesto. Hüttenberg izdeluje mnogo železnine. V Labodski dolini so Wolfsberg z lepim gradom, Št. Andraž (*St. Andrä*), prejšnji sedež lavantinskih škofov, in Št. Pavel (*St. Paul*) z benediktinskim samostanom. Severno od Wolfsberga je Preblav, kjer se dobiva znana slatina. Velikovec (*Völkermarkt*) ima velike semnje. Jugo zahodno od Celovca je Klošter (*Viktring*), kjer izdelujejo sukno. Spital (ob sotočju Jezernice in Drave) ima fužine. S v. Križ

(*Heiligenblut*) pod Velikim Klekom spada med najvišja alpska selišča. Od tod se vidi najlepše orjaški vrh.

Južno od Drave so: Beljak (*Villach*) ob Dravi je za Celovcem najvažnejše mesto v deželi. Tu je bilo nekdanj rimsko mesto Santicum. Blizu je Plajberg (*Bleiberg*) z najbogatejšimi svinčenimi rudniki v Evropi. Trbiž (*Tarvis*) ima fužine in je važna železniška postaja. S Trbiža gre železnica v Pontafel, ki je po mostu ločen od italijanskega mesta Pontebe. Jugo zahodno od Trbiža so Sv. Višarje z znano romarsko cerkvijo. Borovlje (*Ferlach*) izdelujejo puške. Železna Kaplja (*Eisenkappel*), Prevale in Pliberg (*Bleiburg*) imajo fužine. V Beli (*Vellach*) se dobiva slatina.

Celovec 20.000 preb. | Beljak 7.000 preb.

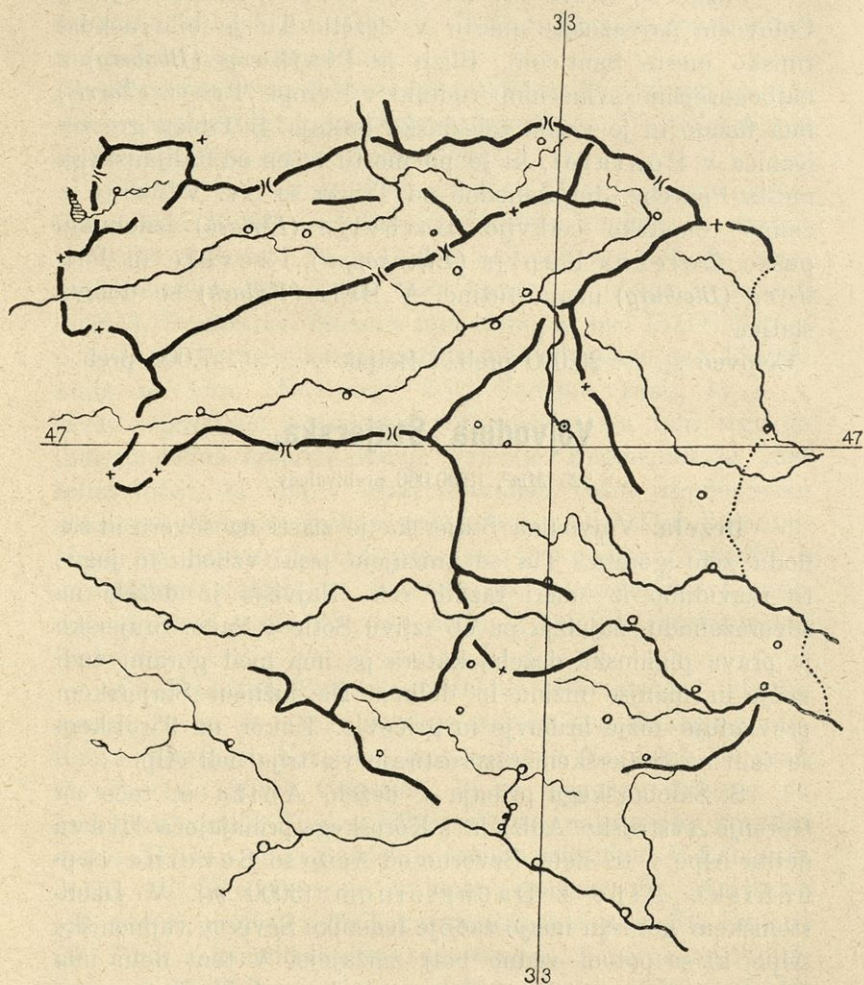
Vojvodina Štajerska.

225 Mm², 1,290.000 prebivalcev.

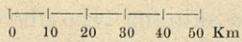
Dežela. Vojvodina Štajerska je zlasti na severu in zahodu zelo gorata. Tla se znižujejo proti vzhodu in jugu; to razvidimo iz smeri raznih rek. Najvišja je dežela na severozahodu, najnižja pa ob izlivu Sotle v Savo. Štajersko je prava planinska dežela, katera pa ima med gorami tudi večje in manjše nižine in doline. Na južnem Štajerskem prevladuje nižje hribovje in gričevje. Kakor na Tirolskem se tudi na Štajerskem razprostirajo vsi trije deli Alp.

S Salcburškega prihaja v deželo Aniža in teče na Gorenje Avstrijsko. Aniža in s Koroškega prihajajoča Drava delita Alpe v tri dele. Severno od Aniže so Severne vapneniške Alpe z Dachsteinom (3000 m). V Dachsteinskem gorovju imajo zadnje ledenike Severne vapneniške Alpe, ki se potem vedno bolj znižujejo. V tem delu ima Travnica svoje povirje. Severozahodno od Murice se razprostira lepa skupina „Hochschwab“. Med Anižo in Dravo se raztezajo Srednje Alpe, katere so razraščene v več panog. S Salcburškega prihajajo Nizke Ture (*Hochgolling*).

Slika 2.

Merilo 1:2,000,000

Zemljevidni obrisek: Štajersko.

Južno od Mure so pa Štajersko-koroške Alpe. V tem delu ne doseže noben vrh več ločnice večnega snega. S Saleburškega priteka v deželo Mura, katera teče v severovzhodni smeri do izliva Murice (*Mürz*). Mura teče dalje proti jugovzhodu po Graškem polju (*Grazerfeld*) in Lipniškem polju (*Leibnitzerfeld*) ter naposled oklepa v dolnjem teku z Dravo rodovite Slovenske gorice (*Windische Büchel*) in se na Hrvatskem izliva v Dravo. Ob levem Dravskem bregu se razprostira Kozjak (*Possruck*) vzhodno do gorenje Pesnice, ki se izliva v Dravo blizu Ormuža.

Južne vapneniške Alpe se razprostirajo južno od Drave, katera teče skozi Ptujsko polje, sprejemši Dravino (*Dran*), na Hrvatsko. Južno od Drave se začinja ob koroški meji Pohorje, v katerem je Velika Kapa 1545 m visoka. Karavank se držé Savinske ali Solčavske planine (*Sulzbacher Alpen*) z Ojstrico (2350 m), ki slove po izredni krasoti in privabijo vsako leto mnogo tujcev v te kraje. V teh planinah izvira Savina, ki teče po krasni Savinski dolini v jugovzhodni smeri do Celja; tu sprejme Voglajno in se obrne proti jugu ter pri Zidanem mostu izliva v Savo. Med najlepše doline v Alpah spada Logarjeva dolina, ki sega od visokega slapa Savine blizu do Solčave. Solčavske planine se znižujejo v Celjsko gorovje (*Cillier Bergland*). Ne daleč od hrvatske meje je zaradi krasnega razgleda znana Rogaška gora (*Donati*), ki je 884 m visoka. Maceljske gore se razprostirajo ob hrvatski meji. Sava teče ob kranjsko-štajerski meji po Savski dolini, ki se razširja blizu Brežic. Ob hrvatski meji prihaja v Savo Sotla.

Prirodnine. Podnebje je v severnem delu ostro in hladno, v južnem delu pa bolj milo in toplo. Severno Štajersko torej nima znatnega poljedelstva. Zelo važna pa je živinoreja. V govedarstvu je čislano muricedolsko pleme; Aniška dolina ima znatno konjerejo. Rudarstvo doživlja zlasti železo, sol in premog. Že Rimljani so cenili štajersko

(noriško) železo. V obrtnosti je zelo važno izdelovanje železnine.

Južno Štajersko ima razvito poljedelstvo ter rodi obilo žita, hmelja, sadja in vina. Sadjarstvo vedno napreduje in daje mnogo dobička. Znana so štajerska vina, kakor n. pr. ljutomersko, mariborsko, konjiško i. dr. Tudi živinoreja je znatna, in inozemski kupci kaj radi kupujejo po južnoštajerskih semnjih. Izmed kopanin se izkoplje največ premoga. Najbolj znani so trboveljski premogovniki.

Zgodovinski pregled. Štajersko je za Rimljanov pripadalo nekoliko k provinciji Noriku, nekoliko pa k Panoniji. V zahodnem delu ali Noriku je bilo glavno mesto Celeja (Celje), v vzhodnem delu ali Panoniji pa Poetovio (Ptuj). Za preseljevanja narodov so se dežele nekoliko polastili Obri. V tem času so prišli v deželo Slovenci ter se v nji naselili. V dobi Karola Velikega so prišli Bavarci v deželo in polagoma potisnili Slovence blizu do Drave.

V desetem stoletju nahajamo v tej deželi dve mejni krajini in sicer dolenjo krajino (savinsko in podravsko) in gorenjo krajino; obe sta bili podložni koroškemu vojvodi. Gorenjo krajino, to je Gorenje Štajersko, so dobili grofi travengavski, ki so bivali v mestu „Štajerju“ (*Steyer*). Po tem mestu so se zvali „mejni grofi štajerski“, dežela pa je dobila ime „Štajersko“. Štajerski grofi so nekoliko pokupili, nekoliko pa podedovali dolenje Štajersko. Zedinjeno Štajersko je vladal Otakar VIII., kateremu je podelil cesar Friderik I. Rdečebradec vojvodsko dostojanstvo. Otakar VIII. je umrl brez otrok in je Štajersko zapustil svojemu sorodniku Leopoldu V., vojvodi avstrijskemu iz babenberške rodovine, leta 1192.

Za avstrijskega medvladja (1246—1282) sta se polastila Štajerskega češki kralj Otakar II. in ogerski kralj Bela IV. Otakar II. je premagal ogerskega kralja in je potem sam vladal na Štajerskem. Rudolf Habsburški je premagal Otakarja II. leta 1278. na Moravskem polju in podelil Štajersko svojemu sinu Albrechtu I. leta 1282. Tako so do-

bili Habsburžani Štajersko, ki je od tedaj neprestano pod slavnim žezlom habsburškim. Po smrti celjskega grofa Urha II. leta 1456. je dobil cesar Friderik III. tudi Celjsko grofijo.

Prebivalstvo. Blizu dve tretjini je Nemcev, drugi so Slovenci, kateri bivajo po južnem Štajerskem. Črta od Radgone do Beljaka na Koroškem loči približno oba naroda. Skoro vsi prebivalci so katoliške vere.

Mesta. Glavno mesto je ob Muri ležeči Gradec (*Graz*), kateri ima nad 114.000 prebivalcev. Mesto stoji ob vznožju grada, s katerega je lep razgled daleč naokoli. Gradec ima vseučilišče, tehniko in mnogo drugih šol. V mestu in obližju je mnogo tvornic; kupčija je prav živahna. Znamenita je stara deželna hiša. Na glavnem trgu je spomenik nadvojvode Ivana, na Francovem trgu pa spomenik cesarja Franca I. Ob notranjem mestu se razprostira lep park v podobi polkroga. Jugozahodno od Gradca so toplice Doblbad.

Na skrajnjem severozahodu je Aussee, kjer se dobiva mnogo soli. Liezen leži ob Aniži in ima po prelazu „Phyrn“ zvezo z Gorenjo Avstrijo. Admont (ob Aniži) je znamenit benediktinski samostan. Judenburg (ob Muri) ima v obližju premogovnike. Ljubno (*Leoben*) ob Muri je glavno skladišče za železo in ima višjo rudarsko šolo. Severozahodno od tega mesta sta Vordernberg in Eisenerz, kjer so velike topilnice za železo in najboljše evropsko jeklo. Bruck ob Muri je kupčijsko mesto. Obrtni kraj Mürzschlag leži ob vznožju Semernika, severozahodno od tega pa je Maria Zell s slovečo romarsko cerkvijo in fužinami za železnino. Vzhodno od Gradca je Fürstenfeld z veliko tvornico za tobak, in zahodno od Gradca sta Voitsberg in Koeflach s bogatimi premogovniki. Gleichenberg, ne daleč od ogerske meje, je sloveče zdravišče.

Ob Dravi so: Važno kupčijsko mesto Maribor (*Marburg*) s sedežem lavantinskega škofa. V lepi stolni cerkvi je spomenik Slomšekov. Dalje ob Dravi sta staro mesto Ptuj (*Pettau*) s starimi spomeniki in mestece Ormož

(*Friedau*). Severno od tega je Ljutomer (*Luttenberg*), kateri ima v okolici sloveče vinogradarstvo. Radgona (*Radkersburg*) je majhno mesto ob Muri. Severno od Drave so, ne daleč od koroške meje, pri Ivnici (*Eibiswald*) bogati premogovniki. Južno od Maribora sta Slovenska Bistrica (*Windisch Feistritz*) in Konjice (*Gonobitz*) z vinogradarstvom. Ne daleč od koroške meje je mestece Slovenj Gradec (*Windischgraz*). Rogatec (*Rohitsch*) ob Sotli ima v bližini znano slatino ali kislo vodo. Ob Savini so: Staro in lepo mesto Celje (*Cilli*) z rimskimi spomeniki, toplice Laško (*Tüffer*) in Rimske toplice (*Roemerbad*). Severozahodno od Celja so toplice Dobrna (*Neuhaus*). Bogate premogovnike imajo blizu Save Trbovlje (*Trifail*) in Hrastnik. Nasproti izlivu Krke v Savo so Brežice (*Rann*).
 Gradec 112.000 preb. | Ljubno 5.000 preb.
 Maribor 20.000 „ | Ptuj 3.900 „
 Celje 6.300 „

Vojvodina Kranjska.

100 *Mm*², 500.000 prebivalcev.

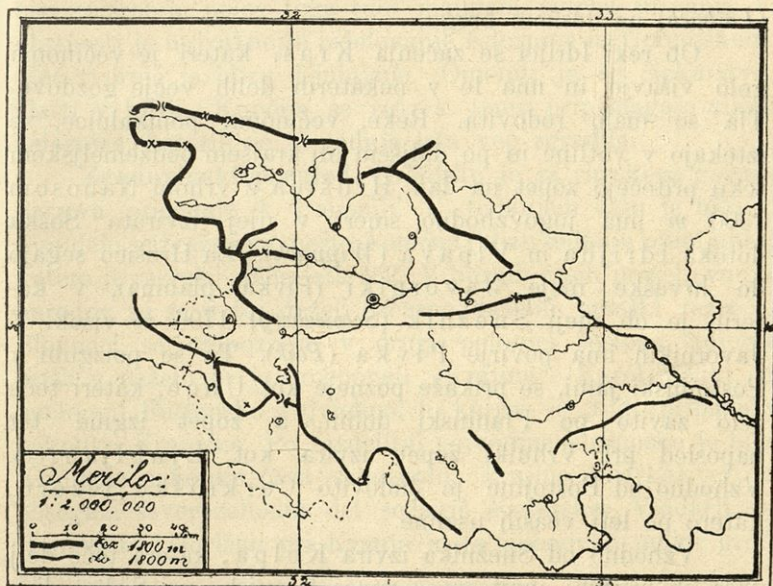
Dežela. Kranjska je blizu osemindesetkrat manjša od vse avstrijsko-ogerske države. Dežela je večinoma gorata in se prišteva kraškim deželam, ker jo po večjem pokriva Kras. Po kakovosti tal delimo Kranjsko v tri dele in sicer: Gorenjsko obsega deželo severno od Save in Ljubljanice, Notranjsko se imenuje jugozahodni del, Dolenjsko pa se razprostira med Kolpo in Savo.

Na severozahodu se razprostirajo Alpe, katere loči od Krasa reka Idrijca, stara cesta iz Idrije na Vrhniko in od tod prehod v Krško dolino, Krka in Sava. Ob goriški meji se vzdigujejo Julijske Alpe; njih najvišji vrh Triglav meri 2864 *m*. Severozahodno je nekaj nižji Mangart 2678 *m*, kateri ima ob vznožju lepi Klanški jezeri (*Weißenfelsler Seen*). Julijske Alpe so razorane z globokimi debrimi in imajo strm greben, iznad katerega se vzdi-

gujejo goli vrhovi. Potem se znižujejo v odstavkih proti vzhodu.

Ob koroško-kranjski meji so precej gole Karavanke (Grintavci), v katerih je najvišji Stol 2240 *m*. Izmed prelazov je najiminitnejši 1370 *m* visoki Ljubelj (*Loiblpass*) s cesto iz Tržiča v Celovec. Severozahodno od Kranjske gore je Podkorensko sedlo (*Wurznerpass*), prek katerega drži cesta v Beljak. Jugovzhodno od Jezerskega prelaza (*Seeberg-Sattel*) se razprostirajo ob kranjsko-štajerski meji k Savinskim planinam pripadajoče Kamniške planine (*Steiner Alpen*), v katerih je najvišji vrh Grintavec 2559 *m*. Proti Savi se Kamniške planine vedno bolj znižujejo in končujejo z nizkimi, s zaraščenimi hribi.

Slika 3.

Zemljevidni obrisek: **Kranjsko.**

Med odrasleki Julijskih Alp, Karavankami in Kamniškimi planinami je Gorenjska ravnina, katero obdajajo omenjene planine v obliki podkve. Sava nastaje iz Save Dolinke in Save Bohinjke. Nadiža (pravi izvir Save v Planici) je 1203 *m* visoka. Sava Bohinjka ima veličasten slap Savico in teče kot Savica skozi Bohinjsko jezero. Iz jezera prihaja Jezernica, ki se kmalu združi z Mostnico. Združena potoka se zoveta Sava Bohinjka, ki se pri Radovljici združi s Savo Dolinko. Zahodno od Radovljice je krasno Bleško jezero (*Veldeser See*), ob katerem je mnogo lepih hiš za letoviščarje. Slavni pesnik Prešeren pravi o tem kraju: „Dežela Kranjska nima lepš'ga kraja kot je z okol'co ta — podoba raja“. Savski dotoki v tem delu so: Tržiška Bistrica (*Neumarktlar Feistritz*), Kokra (*Kanker*) in Kamniška Bistrica (*Steiner Feistritz*) na levem bregu, iz Sorice in Poljanščice nastala Sora (*Zayer*) in Ljubljanska (*Laiibach*) na desnem bregu.

Ob reki Idrijci se začneja Kras, kateri je večinoma golo višavje in ima le v nekaterih delih večje gozdove. Tla so malo rodovita. Reke, večinoma ponikalnice, se iztekajo v votline in po daljšem ali krajšem podzemeljskem teku pritečejo zopet na dan. Hrušica z vrhom Nanosom 1300 *m* ima jugovzhodno smer; v njej izvirata Soška dotoka Idrijca in Vipava (*Wippach*). Za Hrušico segajo do hrvaške meje Javorniki (Pivka planina), v katerih je ob meji Snežnik (*Schneeberg*) 1796 *m* visok. V Javornikih ima povirje Pivka (*Poik*). Ta se poizgubi v Postojnski jami, se prikaže pozneje kot Unec, kateri teče zelo zavito po Planinski dolini, a zopet izgine ter naposled pri Vrhniku zopet izvira kot Ljubljanska. Vzhodno od Postojine je čudovito Cerknjsko jezero, katero po leti včasih usahne.

Vzhodno od Snežnika izvira Kolpa, katera teče delj časa ob hrvaški meji in se zunaj Kranjske pri Sisku izliva v Savo. Vzhodno od Kočevja je Rog (*Hornwald*) in južno od Savskega dotoka Krke so ob hrvaški meji Gorjanci

(*Uskokengebirge*), kateri segajo blizu do Save. Ob dolnji Krki je rodovito Krško polje (*Gurkfeld*), katero prehaja proti severozahodu v Dolenjsko gričevje. Jugovzhodno od Zagorja je blizu Save dolenjski velikan Kum (1219 m), s katerega je zelo razsežen razgled.

Prirodnine. Podnebje Kranjske navzlic južni leži ni posebno ugodno, ker zapira deželo gorovje proti jugu. Milo podnebje ima rodovita Vipavska dolina, kjer se prideluje mnogo vina in južnega sadja. Poljedelstvo je bolj razvito na Gorenjskem in Dolenjskem, Notranjsko je menj rodovito. Dežela prideluje mnogo sadja in vina. Žito se uvaža, sadje in deteljno seme pa izvaža. Na Gorenjskem je še obilo lesa. V živinoreji se odlikuje zlasti Gorenjsko, kjer se zelo bavijo tudi z čebelarstvom. Kranjski med in vosek se izvažata celó v inozemstvo.

Izmed kopanin se dobiva največ železa, premoga in živega srebra, poleg tega tudi mangan, svinec in cink. V obrtnosti je najvažnejše izdelovanje železnine na Gorenjskem. Več tvornic je blizu Ljubljane. Omeniti je še čipkarstvo, zlasti v Idriji. Kupčija se širi; k temu pripomagajo zlasti železnice, katerih se je zadnja leta več zgradilo.

Zgodovinski pregled. Kranjsko je za rimskega gospodarstva pripadalo k Panoniji. V tedanjem času je bilo v tem delu najvažnejše mesto Aemona (blizu sedanje Ljubljane), katero je razrušil Atila leta 452. V burnih časih preseljevanja narodov so se v tej deželi začasno naselili nemški razrodi. Slovenci so najpozneje v drugi polovici šestega stoletja prišli v deželo in jo imenovali „Krajina“. Karol Veliki je ustanovil Furlansko vojvodino, h kateri je tudi pripadalo nekoliko Kranjske. Po razdelitvi vojvodine Furlanske je bilo Kranjsko nekoliko časa samostalna krajina (marka) ter je obsegala severozahodni del sedanje Kranjske. Vladarji so stanovali v Goričah pri Kranju in se imenovali mejni grofi kranjski.

V srednjem veku so imeli posestva na Kranjskem različni duhovni in posvetni velikaši. Nemški cesar Henrik IV.

je leta 1077. podelil Notranjsko kot fevd oglejskemu patrijarhu Eberhardu. Brizinški škofi so imeli obširna posestva na Gorenjskem pri Škofji Loki in na Dolenjskem. Briksenski škofi so dobili od nemških vladarjev Bled in posestva v Bohinjski dolini. Izmed posvetnih vladarjev so imeli posestva na Kranjskem vojvode meranski, goriški, Babenberžani in celjski grofi.

Babenberžan Leopold VI. je kupil nekoliko brizinških fevdov ne daleč od Novega mesta. Njegov sin Friderik II. Bojeviti pa je dobil od cesarja Friderika II. mejno grofijo Kranjsko (severozahodni del Kranjske ob Savi). Za avstrijskega medvladja so se polastili posameznih delov Kranjske goriški grof Majnhard, oglejski patrijarhi, koroški vojvode in brizinški škofi. Po smrti koroškega vojvode Ulrika iz sponheimske rodovine je dobil Kranjsko češki kralj Otakar II.

Cesar Rudolf I. je podelil leta 1282. tudi Kranjsko svojima sinovoma. Kranjsko pa je bilo zarubljeno vojvodini Koroški in je s to deželo pripadlo tirolskemu grofu Majnhardu. Po smrti koroškega vojvode Henrika leta 1335. je dobil Kranjsko avstrijski vojvoda Albreht II. Leta 1364. je za Rudolfa IV. postalo Kranjsko „vojvodina“. Rudolf IV. je ustanovil Novo mesto (*Rudolfswerth*). Leopold III. je dobil po smrti goriškega grofa Majnharda kosove Kranjske in Slovenske krajine. Friderik III. (V.) je združil Gorenjsko, Dolenjsko, Metliko, Pivko in več delov Notranjske v vojvodino Kranjsko.

Francozi so začasno zasedli Kranjsko leta 1797. in od l. 1805. do 1806. Po dunajskem miru leta 1809. je Napoleon I. ustanovil Ilirijo, h kateri je tudi pripadalo Kranjsko od leta 1809. do l. 1813. Maršal Marmont je bil Napoleonov namestnik; stoloval je v Ljubljani. Ko je bil Napoleon I. premagan, je dobil cesar Franc I. poleg drugih dežel tudi Kranjsko nazaj. Kranjsko je bilo tedaj nekaj večje, ker so mu pripadali tudi nekateri kraji primorski. Ko se pa je odpravilo ilirsko kraljestvo, je dobilo Kranjsko sedanji obseg.

Prebivalstvo. Dežela ima pol milijona prebivalcev; njih je 94% Slovencev, drugi so Nemci. Po veri je malone vse prebivalstvo katoliško.

Mesta. Glavno mesto je ob Ljubljani Ljubljana (*Laibach*), ki ima 30.000 prebivalcev. Za Rimljanov je stalo tu veliko mesto Aemona, katero je razrušil Atila leta 452. ob preseljevanju narodov. Ljubljana se razprostira v obliki polmeseca okrog strmega, 364 m visokega grada, s katerega je lep razgled po krasni okolici. Mesto ima več lepih cerkev in poslopij, razne tvornice, kakor n. pr. veliko tvornico za tobak i. dr. Glasovit je deželni muzej, ki hrani bogato zbirko prazgodovinskih in rimskih najdb in drugih znamenitosti. Muzeju je položil temeljni kamen leta 1883. presvetli cesar Franc Jožef I. V Ljubljani je sedež deželnega predsednika, knezoškofa in različnih oblastev. Za odgojo skrbe razne šole in zavodi. „Matica Slovenska“ izdaje večinoma knjige znanstvene vsebine. V „Zvezdi“ je spomenik Radeckega, a tudi pred podturnskim gradom je velik kip slavnega Radeckega. Krasen je Vodnikov spomenik. Za kupčijo ima Ljubljana zelo ugodno ležo, ker se tu križajo ceste s Štajerskega na Primorsko in s Koroškega na Hrvatsko. Mestu na jugu se razprostira blizu 2 Mm² veliko Ljubljansko barje (*Laibacher Moor*), katero deli dolg železniški nasip. Začeli so je že usuševati za Marije Terezije. Da se voda laže odteka, so napravili Gruberjev prekop. Na barju dobivajo mnogo šote. Tam so našli stavbe na koléh.

Gorenjsko. Kamnik (*Stein*) je ob Kamniški Bistrici ter leži jako lepo, ima zdravišče in največjo državno tvornico za smodnik. Ob izlivu Kokre v Savo je Kranj (*Krainburg*); tu je bil nekdanj sedež kranjskih okrožnih grofov. Na pokopališču sta nagrobna spomenika pesnikov Prešerna in Jenka. Tržič (*Neumarkt*) je mestece ob Tržiški Bistrici. Tu izdelujejo železnino in usnjenino. V Begunjah (*Vigaun*) je kaznilnica za ženske in blizu so razvaline gradu „Stein“. Radovljica (*Radmannsdorf*) leži blizu sotočja Save Bohinjke in Save Dolinke. V Fužinah (*Weißfels*) je najvišja postaja Rudolfove železnice.

Na Jesenicah (*Assling*) izdelujejo največ železa na Kranjskem. Javornik (*Jauerburg*), Kropa (*Kropp*), Kamna gorica (*Steinbüchel*) in Železniki (*Eisnern*) izdelujejo železnino. Škofja Loka (*Bischoflack*) ob Sori, nekdanja lastnina brizinških škofov, izdeluje prtenino in sukno. Zagorje (blizu Save) ima premogovnike in steklarnico. Mengiš (*Mannsburg*) ima pivarnico, v Domžalah pa izdelujejo mnogo slamnikov.

Notranjsko. Idrija (ob Idrijci) je po velikosti drugo kranjsko mesto in ima najbogatejše rudnike živega srebra v državi. Na leto dobivajo okoli 4000 *kg.* tega blaga. Rudnik so zasledili pred 400 leti. Vipava (*Wippach*) je znana zaradi svojega milega podnebja. Tu se je rodil Žiga Herberstein. V Vipavski dolini pridelujejo mnogo vina in sadja. Vzhodno od Vipave je znani grad na skali Predjama (*Luegg*). Postojina (*Adelsberg*) slovi po svoji glasoviti podzemeljski jami, ki je nad 3 *km* dolga. Cerknica je blizu čudovitega Cerkniškega jezera. Lož (*Laas*) je najstarejše mesto na Kranjskem in je mnogo trpelo po turških napadih.

Dolenjsko. Turjak (*Auersperg*) je jugovzhodno od Ljubljane. Tu je rodni grad zlasti iz turških bojev znane rodovine Turjačanov. Jugovzhodno od Turjaka je Ribnica (*Reifnitz*), kjer izdelujejo leseno blago. Kočevje (*Gottschée*) je središče nemški naselbini, katere prebivalci mnogo krošnjarijo po svetu. Blizu mesta so bogati premogovniki. V okolici so še debeli gozdovi. Črnomelj (*Tschernembl*) je sedež okrajnega glavarstva. Metlika (*Möttling*) je mestece blizu Kolpe na hrvaški meji. Metlika je mnogo trpela po turških napadih. V okolici stanujejo Belokranjci, po beli obleki tako imenovani. Novo mesto (*Rudolfswerth*) ob Krki trži z domačimi pridelki in ima v okolici znatno vinogradarstvo. Jugozahodno od mesta so Toplice (*Töplitz*). Ob Krki je Kostanjevica (*Landstraß*), kjer sta Lenković in Herbart Turjaški premagala Turke. Krško (*Gurkfeld*) ob Savi ima znatno vinarstvo. Tu se je rodil Jurij Dalmatin in je najbrž pokopan slavni zgodopisec V. Valvazor. Ne daleč je

grad Turn (*Thurn am Hart*), nekdanja lastnina nemškega pesnika Anastazija Grüna. Severno od Litije (*Littai*) so Vače, kjer je prazgodovinsko grobje.

Ljubljana	30.000	preb.	Tržič	2.100	preb.
Idrija	4.900	„	Kranj	2.100	„
Škofja Loka	2.500	„	Novo mesto	2.000	„

Primorsko.

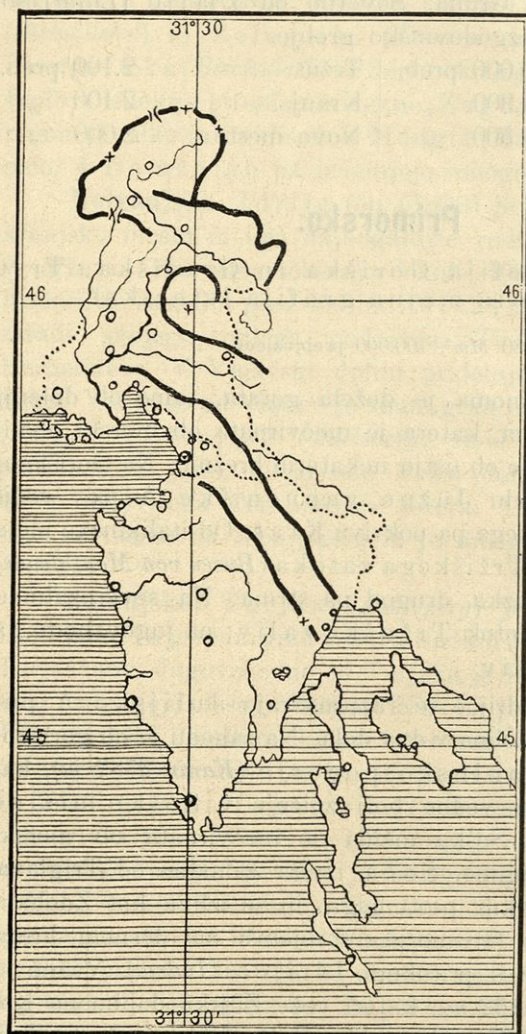
(Poknežena grofija Goriška in Gradiška, Trst z okolico in mejna grofija Isterska).

80 *Mm*², 700.000 prebivalcev.

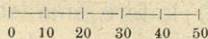
Dežela. Večinoma je dežela gorata, samo ob dolenji Soči je večja nižina, katera je močvirnata ob morski obali. Manjše nižine so še ob ustju nekaterih brežnic. Na Goriškem so v severnem delu Južne vapneniške Alpe, večji južni del Primorskega pa pokriva Kras. Od italijanske meje do severnega kota Tržiškega zatoka (*Busen von Monfalcone*) je morska obala nizka, drugod pa strma. Na severozahodu obdaje Isterski polotok Tržaški zaliv, na jugovzhodu pa Kvarnerski zaliv.

Severno od Idrijce se razprostirajo Julijske Alpe, katere deli Soška dolina v dva dela. Na zahodu je ob goriško-italijanski meji Kaninsko pogorje (*Kanin* 2582 m), katero se proti jugu vedno bolj znižuje v Soško nižino (*Isonzo Tiefebene*). Soška nižina je močvirnata ob morski obali, kjer dela lagune. Soča izvira zahodno od Triglava, teče po več ovinkih proti jugu in se izliva kot Zdoba v plimujučem ustju v morje, sprejemši na desnem bregu dotok Natizone s pritokom Idrijco (*Indrio*). Važen je prelaz Predel (1162 m), kateri veže Ziljsko dolino na Koroškem s Soško dolino. Vzhodno od Predela se začinja Triglavsko pogorje, katero ima strmo pobočje in sega s svojimi odrasleki do Soškega dotoka Idrijce. Poleg Triglava se še znatno vzpenjata Mangart (2678 m) in Krn

Slika 4.

Merilo 1 : 2,000 000

Zemljevidni obrisek : **Primorsko.**

(2246 m). Tarnovanski gozd (*Tarnovaner Wald*) se razprostira med Idrijo in Vipavo in je dobro obrastena planota, na kateri se vzdiguje Mrzavec 1410 m.

Po večjem goli Kras se začne južno od reke Vipave. Od Vipave se razprostira Mali Kras v jugovzhodni smeri in vzporedno s tem Čičarija, katera sega do Kvarnerskega zaliva. Ta planota je večinoma gola in ima malo studencev in uborno rastlinstvo. Najvišji vrh v tem delu je 1400 m visoka Učka (*Monte maggiore*). Reka prihaja s Kranjskega na Goriško

ter se izgublja v veliki škocijanski jami; šele blizu Devina priteka zopet iz 7 lukenj ter se po kratkem teku kot Timav izliva v morje. Isterski polotok se v stopnjah znižuje proti zahodni obali, kamor tečeta brežnici Dragonja in Mirna (*Quieto*). Na jugovzhodni obali se izliva Raša (*Arsa*). Ne daleč od vzhodne obali je Čepiško jezero (*Čepić-See*). Kras pokriva tudi isterske otoke, ki so le odtrgani deli celinskega Krasa.

Prirodnine. Podnebje je zelo različno. Mehko namorsko podnebje imajo kraji ob morski obali, v goratih krajih se pa že kaže precejšnja razlika med zimo in poletjem. Poljedelstvo ne uspeva posebno dobro zaradi nerodovitih kraških tal. Prideluje se mnogo sadja, zlasti južnega sadja, olja in vina, na Goriškem tudi žita in nekaj riža. Živinoreja je znatna na severnem Goriškem, kjer se bavijo z govedarstvom; v Istri se pečajo z ovčarstvom. Obilo zasluzka daje ribištvo.

V Istri proizvajajo mnogo morske soli in nekaj premoga; tudi isterski marmor je v čislih. Obrtnost je malo razvita; edino znamenito je izdelovanje ladij in ladijske oprave. Zelo razširjena je kupčija, katero pospešujejo dobri zatoki, varni pristani in parobrodne družbe.

Zgodovinski pregled. Rimljani so leta 183. pred Kr. ustanovili Oglej ali Akvilejo iz tega namena, da si od tod pridobé pokrajine ob sedanji avstrijski obali. Ob času največje mogočnosti je štel Oglej pol milijona prebivalcev. Leta 452. pa je Atila razrušil mesto. Za preseljevanja narodov je Goriško mnogo trpelo. Prišlo je potem pod oblast oglejskih patrijarhov, te pa so izpodrinili goriški grofi. Goriška poknežena grofija se je popolnoma razvila šele v 13. stoletju. Goriški grofi so gospodovali tudi delu Furlanskega, Kranjskega in Istre. Leta 1500. pa je dobil cesar Maksimilijan I. pokneženo grofijo Goriško in Gradiško.

Trst (rimski Artemidorus, pozneje Tergeste imenovan) so ustanovili Rimljani okoli leta 130. pred Kristom. Cesar

Avgust je obzidal mesto s trdnim zidovjem. Za cesarja Vespazijana je postalo rimska kolonija. V srednjem veku so se lastili Trsta in okolice zdaj Benečani, zdaj oglejski patrijarhi. Ker se pa Tržačanom ni dobro godilo pod temi gospodarji, so se prostovoljno podvrgli Habsburžanu Leopoldu III. leta 1382. Od tega časa je Trst združen z našo državo. Za Karola VI. je leta 1719. postal Trst svobodno pristanišče.

Istra je prišla leta 177. pred Kristom pod rimsko oblast. Za cesarja Avgusta je pripadal zahodni del k Italiji, vzhodni del (Liburnija) pa k Iliriku. V sedmem stoletju so se v deželi naselili Slovenci in Srbo-Hrvati ter so bili podložni grškemu cesarstvu. Cesar Oton I. je dal Istro bavarskemu vojvodi, Oton III. pa leta 996. koroškemu vojvodi. Konec 11. stoletja so vladali Istro nekaj časa oglejski patrijarhi, za njimi pa mejni grofi iz raznih rodovin. V 13. stoletju so se pa Benečani polastili dežele. Leta 1797. je prišla zahodna Istra pod avstrijsko oblast; severovzhodna Istra je že prej bila avstrijska ter delj časa združena s Kranjsko.

Ob požunskem miru leta 1805. je Avstrija odstopila Napoleonu I. benečansko Istro in velik del Goriške. Ob dunajskem miru leta 1809. je dobil Napoleon I. vse Primorsko, ter je priklopil novo ustanovljeni Iliriji. Primorsko je bilo v francoski oblasti do leta 1814. in je prišlo potem zopet pod avstrijsko.

Prebivalstvo. Nad polovico je Slovanov (Slovencev in Hrvatov). Slovenci bivajo po Goriškem, po Tržaški okolici in po severni Istri. Hrvati stanujejo po Istri (južno od reke Dragonje) in po isterskih otokih. Italijani (Lahi) so naseljeni v jugovzhodni Goriški, v Trstu in zlasti ob morski obali in po nekaterih notranjih isterskih mestih. Nekaj je Nemcev po večjih mestih. Prebivalci so malone vsi katoličani.

Mesta. Glavno mesto je Trst (158.000 prebivalcev), ki je prvo primorsko tržišče v državi. Tu ima svoj sedež parobrodna družba „Avstrijski Lloyd“, katero so ustanovili na delnice leta 1833. Družba vozi s svojimi ladjami po

Sredozemskem morju, v različne azijske dežele in tudi v druge zemljine. Mnoge države imajo v Trstu svoje trgovske zastopnike ali konzule. Blizu mesta je velikanski Lloydov arzenal. Trst ima mnogo znamenitih in lepih zgradb. Zelo stara je cerkev sv. Justa, katero so zgradili že v 4. stoletju. V bližini mesta je krasni cesarski grad Miramare, nekdanja lastnina poznejšega meksikanskega cesarja Maksimilijana. V Lipici je žrebčarnica.

Goriško. Gorica (*Görz*) je lepo mesto blizu Soče in nadškofovsko stolica. Na griču Kostanjevici je frančiškanski samostan, kjer je pokopan francoski kralj Karol X. Kormin (*Cormons*) blizu italijanske meje izdeluje svilenino. Ob kranjski meji je Ajdovščina (*Haidenschaft*) z bombaževo predilnico in barvarnico. Tolmin je središče severni Goriški. Blizu Bolca (*Flitsch*) so „Bolška vrata“ (*Flitscher Klause*), skozi katera gre cesta na Predel. Gradišče (*Gradiska*) ob dolnji Soči ima kaznilnico. Oglej (*Aquileja*) je vas z imenitno cerkvijo in stoji ondudaj, kjer je stalo od hunskega kralja Atila razrušeno veliko rimsko mesto. Muzej hrani mnogo rimskih starin. Tržič (*Monfalcone*) je blizu enakoimnega zaliva. S Tržiča drži železnica v Črvinjan. V Gradu (*Grado*) je morska kopel.

Istra. Milje (*Muggia*) imajo ladjedelnico. Koper (*Capodistria*) in Pirano pridelujeta mnogo morske soli. Poreč (*Parenzo*) je sedež deželnega zbora. V Rovinju (*Rovigno*) je znatna kupčija in tvornica za tobak. Pulj (*Pola*) ima rimske ostaline in je prva vojna luka v cesarstvu. Ne daleč so Brijunski otoki. Med Brijunskimi otoki in Fažano ima vojno brodovje utrjen tabor. V notranji Istri je najznatnejše mesto Pazin (*Pisino*) in severozahodno je Motovun (*Montona*), v katerega obližju je velik državni hrastov gozd. Na severu Kvarnerskega zaliva je mestece Voloska in ne daleč od tega sloveče zdravišče Opatija (*Abbazia*).

Najznatnejši isterski ali kvarnerski otoki so: Krk (*Veglia*), Cres (*Cherso*) in Lošinj (*Lussin*), kateri imajo enakoimna glavna mesta.

Trst	158.000	preb.	Piran	9.000	preb.
Pulj	32.000	„	Koper	8.000	„
Gorica	22.000	„	Poreč	3.000	„
Rovinj	10.000	„			

Kraljestvo Dalmatinsko.

128 *Mm*², 530.000 prebivalcev.

Dežela. Dalmacija je najjužnejša dežela naše države in ima ob Jadranskem morju dolgo in zelo razvito obalo, katera se strmo vzdiguje in se ponaša z dobrimi pristani. Na dveh mestih prodira Hercegovina Dalmacijo in sega do morja. Dalmacija je torej razdeljena v tri kosove. Ne daleč od celine se nahaja mnogo otokov z varnimi pristani.

Zelo gorato deželo pokriva Kras, kateri se v odstavkih znižuje proti morski obali. Ob hrvaški meji se vzdiguje Velebit, segajoč do Zermanje. Ob bosensko-hercegovinski meji so pa Dinarske planine z vrhuncem Dinaro (1830 *m*). Najviše se vzpenja dalmatinski Kras ob črnogorski meji, kjer meri Orjen 1900 *m*. Kras pokriva tudi dalmatinske otoke, ki se strmo vzdigujejo iznad morja. Reke so majhne brežnice, ki po razmerno kratkem teku tekó v morje. Take reke so: Zermanja, Krka in Cetina. Neretva pa izvira v Hercegovini in ima le kratki dolnji tek v deželi.

Prirodnine. Dalmacija ima namorsko podnebje in je najtoplejša dežela v cesarstvu. Kraška tla ovirajo poljedelstvo, vendar rodovajo mnogo vina, olja in južnega sadja. Dalmatinci redijo zlasti koze in ovce. Ribarstvo v morju daje zaslužka velikemu delu prebivalcev. Mnogo se dobiva morske soli, nekaj zemeljske smole (asfalta) in premoga. Obrtnost je majhna, važnejša pa je kupčija. Dalmatinci so čislani mornarji.

Prebivalstvo. Razen 6⁰/₀ Italijanov so malone vsi prebivalci Srbo-Hrvati. Pravoslavnih je okoli 16⁰/₀, drugi so katoličani.

Mesta. Glavno mesto je Zader (*Zara*), kateri ima 12.000 prebivalcev. Mesto ima lepo stolno cerkev in več tvornic za maraskino. V Šibeniku (*Sebenico*) je lepa gotiška cerkev. Pri Skradinu (*Scardona*) so krasni slapovi reke Krke. Največje mesto je Splet (*Spalato*), v katerega obližju so razvaline rimskega mesta „Salona“. Muzej hrani mnogo rimskih ostalin. V južnem delu je Dubrovnik (*Ragusa*), nekdanja samostalna republika, in močna vojna luka Kotor (*Cattaro*). Najjužnejše dalmatinsko mesto je Špič (*Spizza*).

Izmed otokov sta največja Brač (*Brazza*) in Hvar (*Lesina*) južno od Spleta. Na teh otokih pridelujejo obilo vina in olja. Jugoahodno od Brača je Vis (*Lissa*), kjer je slavni Tegetthoff leta 1866. premagal dosti številnejše italijansko brodovje. Otoka Korčula (*Curzola*) in Mljet (*Meleda*) se bavita z vinstvom. Leta 1873. je naša država zasedla tudi malo otočje Pelagruž (*Pelagosa*), ki je bližje italijanski nego dalmatinski obali.

Splet 16.000 preb. | Zader 12.000 preb.

Kraljestvo Češko.

520 Mm², 5,850.000 prebivalcev.

Dežela. Kraljestvo Češko je večjidel višavje, ki je ob deželni mejah opasano z raznimi gorami. Češko je po kakovosti tal in po svojem porečju malone samostalna celota. Ob bavarski meji so Češki les in Šmrečine. V severovzhodni smeri se raztezajo ob saksonski meji rudnate Krušne gore, katerih se drži ob obeh straneh Labe Labsko peščno pogorje. Najviše se vzdigujejo ob pruski meji Krkonoši z vrhom Snežko, ki je 1600 m visoka. Med Češko in Moravsko je Češko-moravska višina, ki loči Polabje od Pomoravja.

Notranja Češka je stopnjevina, katera se najviše vzdiguje na jugu. Dežela kaže tri po rekah ločene prostorne stopice, katere se proti severu vedno bolj znižujejo. V

Krkonoših izvira Laba, katera teče v velikem loku po severni Češki, odpeljuje skoro vse češke reke in prehaja na Saksonsko. Nje največji dotok je v Češkem lesu izvirajoča Veltava, katera je za deželo večje važnosti od Labe. Veltava se izliva pri Melniku v Labo in je od tod plovna za večje ladje. Veltava ima več znatnih pritokov in sicer na desni Lužnico in Sazavo, na levi Votavo in Berovnko. V daljnem teku dobiva Laba od zahoda Ogro in Belo. Znatnih jezer nima Češko. Na jugu je mnogo ribnjakov, zlasti pri Budejevicah. Največji so Třebonjski ribnjaki.

Prirodnine. Podnebje je navzlic severni leži dežele še precej zmerno. Češko spada po svojih obilnih različnih prirodninah med najbogatejše evropske dežele. Poljedelstvo daje poleg drugih pridelkov mnogo sadja, zelenjadi, hmelja, pese in lanu. Mnogo se bavijo prebivalci z rejo konj, govedi in ovac. Važno je ribstvo v južnočeških ribnjakih. Zelo bogata je dežela raznovrstnih kopian in sicer zlasti premoga, železa, srebra, kositra in dragega kamenja. Tudi ima obilo rudninskih vrelcev ali slatin. Češko zavzema glede na obrtnost prvo mesto v državi. Tvornic ima nad 1400, posebno veliko v severnem delu. Zlasti se odlikujejo prtenina, bombaževina, volnenina, steklenina, porcelanina in pivarstvo. Mnogo pridelujejo tudi sladkorja iz bele pese. Češko ima torej tudi veliko kupčijo z raznimi pridelki in izdelki.

Prebivalstvo. Češko ima 63⁰/₀ Čehov, drugi so Nemci. Razen malega števila izraelitov in protestantov so prebivalci katoličani.

Mesta. Glavno mesto je Praga (ob Veltavi), ki ima 310.000 prebivalcev in je znano po lepi leži in mnogih znamenitih zgradbah. Na Hradčinu je veliki cesarski grad s krasnim razgledom po mestu. Med cerkvami je najznamenitejša stolna cerkev sv. Vida s srebrnim grobom sv. Janeza Nepomuka. Mesto ima dve vseučilišči in sicer nemško in češko in je za Dunajem najvažnejše obrtno mesto avstrijsko.

V bližini je izza tridesetletne vojne znana Bela gora, kjer je bila leta 1620. velika bitka.

Mesta zahodno od Veltave in srednje Labe: Teplice (na severozahodu) imajo znane toplice. Ustje nad Labo (*Aussig*) je važno kupčijsko mesto. Ob ustju Ogre je trdnjava Terezina (*Theresienstadt*). Ob Ogri so: Po svojem hmelju sloveči Žatec (*Saaz*), znamenite toplice ter zdravišče Karlovi vari (*Karlsbad*) in kupčijsko mesto Heb (*Eger*). V Krušnih gorah je staro rudarsko mesto Jahimov (*Joachimsthal*). Severno od Heba so Frančiškove kopeli (*Franzensbad*) in jugovzhodno od Heba Marijanske kopeli (*Marienbad*). Plzenj (*Pilsen*) ob Berovnici ima preslavne pivovarnice; v njega obližju je obilo premoga in železa. Blizu Příbrama so znameniti srebrni rudniki. V Strakoniceh (ob Votavi) izdelujejo fese (turško pokrivalo).

Mesta vzhodno od Veltave in srednje Labe: Budejevice (*Budweis*), znatno tržišče ob Veltavi. Vzhodno je Třebonj (*Wittingau*); v njega bližini so veliki ribnjaki. Blizu 50. vzporednika je rudarsko mesto Kutna gora (*Kuttenberg*) in kupčijsko mesto Hrudim. Ob Labi so Pardubice in trdnjavi Kraljevi Gradec (*Königgrätz*) in Jožefovo (*Josefstadt*). V severni Češki je Liberec (*Reichenberg*) važno mesto za izdelovanje sukna, Warnsdorf za bombaževino in Rumburg za izdelovanje platna. Nasproti Terezinu so Litomerice (*Leitmeritz*) z znatno obrtnostjo.

Praga	310.000	preb.	Ustje nad Labo .	24.000	preb.
Plzenj	50.000	„	Heb	20.000	„
Liberec	31.000	„	Warnsdorf . . .	20.000	„
Budejevice . . .	29.000	„			

Mejna grofija Moravska.

222 \overline{Mm}^2 , 2,280.000 prebivalcev.

Dežela. Moravsko pripada ponajveč Sudetskemu gorstvu, le najbolj vzhodni del prištevamo Karpatom. Dežela je na treh straneh ograjena s pogorji in le na jugu

odprta. Tla so najvišja na severu ter vise proti jugu. Ob češki meji je Češko-moravska višina, proti Šleskemu se pa vzdigujejo med povirjem Morave in Odre Jaseniki. V Oderskem gorovju izvira Odra, katera ima le majhen del svojega porečja na Moravskem. Ob ogerski meji se razprostirajo Moravski Karpati, ki so sestavljeni iz več vzporednih pogorij. Po notranjščini je dežela večinoma gričasta in ima malo ravnin. Moravsko ima tudi velike vdrtime in dupline in nalikuje nekoliko Krasu.

Iz Jasenikov prihaja Morava, katera zbira večino moravskih rek in teče v južni smeri po najrodovitejših krajih. Na desnem bregu dobiva po jako rodoviti dolini tekočo Hano in Dijo. Dija ima pritok Švarcavo z Iglavo. Na levem bregu prihaja v Moravo Bečva iz Karpatov. V deželi je mnogo ribnjakov, jezer pa ni.

Prirodnine. Ugodno podnebje pospešuje poljedelstvo, katero izmed vseh avstrijsko-ogerskih dežel najbolj cvete na Moravskem. Najrodovitejša pokrajina je lepa Hana. Tod pridelujejo obilo žita in sladorne pese, na jugu tudi izvrstno sadje in vino. V živinarstvu je važna reja ovac, govedi, konj in gosi. Moravsko ovčarstvo je prvo v cesarstvu in daje mnogo izvrstne volne. Izmed kopanin je največ premoga in železa, a tudi precej grafita in galuna. Kuhinjske soli nima dežela. Obrtnost je jako razvita in se od leta do leta bolj razširja. Zlasti se odlikuje izdelovanje volnenine, sukna, platna, sladkorja in železnine.

Prebivalstvo. Razen 30⁰/₀ Nemcev so prebivalci Čehi. Prebivalstvo je katoliško poleg 5⁰/₀ drugovernikov.

Mesta. Glavno mesto Brno (*Brünn*) je ob Švarcavi in ima 100.000 prebivalcev. Brno leži ob vznožju nekdanj zloglasnega „Spielberga“; za izdelovanje sukna je prvo mesto v cesarstvu. V mestu in okolici je mnogo tvornic. V okolici je tudi znamenita Sloupska jama. Znano brezno Mačoha je 171 metrov globoko. Severno od Brna je Blansko z bogatimi železniki.

Iglava ob Iglavi (*Iglau*) ima mnogo tvornic za izdelovanje sukna. Kupčijsko mesto Znojmo (*Znaym*) ob Diji ima v obližju vinogradarstvo. Ob Moravi je Ogersko Gradišče (*Ungarisch Hradisch*) in temu nasproti Velegrad, nekdanje stolišče Svetopolkovo in sv. Metoda. V Kromeriju (*Kremsier*) ob Moravi je bil državni zbor leta 1848. in 1849. Prostejov (*Proßnitz*) je kupčijsko mesto v rodoviti Hani. Olomuc (*Olmütz*) ob Moravi je močna trdnjava in važna železniška postaja. Severno od Olomuca je obrtno mesto Sternberg. Na severovzhodu Moravskega je Novi Jičín (*Neutitschein*), središče tako zvaní „kravarski deželici“, in Moravska Ostrava (*Mährisch Ostrau*), v katere obližju so bogati premogovniki.

Brno	100.000	preb.	Prostejov	20.000	preb.
Iglava	24.000	„	Mor. Ostrava	20.000	„
Olomuc	20.000	„			

Vojvodina Šleska.

51 Mm², 610.000 prebivalcev.

Dežela. Vojvodina Šleska je po površju najmanjša avstrijsko-ogerska dežela, obstoji pa iz dveh delov, med katera je potisnjeno severovzhodno Moravsko. V zahodnem večjem delu so ob moravski meji Jaseniki, kateri se znižujejo proti severu. Z Moravskega prihajajoča Odra je nekoliko časa mejna reka; vanjo se ob pruski meji izteka Opava, na desnem bregu pa Olša. Vzhodni manjši del pokrivajo Karpati in sicer Beskidi, kateri se polagoma znižujejo na severni strani. Iz Beskidov priteka Visla, katera se zbira iz dveh potokov. V Vislo se izliva Bela (*Biala*), tekoč ob gališki meji.

Prirodnine. Podnebje je ostro, ker je dežela po govorju zaprta toplim južnim vetrovom, odprta pa proti severu. Zategadelj ne prospeva poljedelstvo. Pridelujejo pa mnogo lanu in konopelj. V živinoreji se odlikuje zlasti ovčarstvo, a tudi reja govedi in konj napreduje. Na

Šleskem imajo mnogo perutnine, posebno pa gosi. Rudarstvo daje mnogo premoga in železa. Dobiva se tudi mnogo skrilavca za pokrivanje streh. Obrtnost je zelo razvita. Po številnih tvornicah izdelujejo zlasti prtenino, volnenino in železnino.

Prebivalstvo. Nad polovico je Slovanov (Poljakov in Čehov), drugi so Nemci. Prebivalci so večinoma katoličani, a tudi protestantov je precejšnje število.

Mesta. Glavno mesto je Opava (*Troppau*) ob Opavi, šteje 27.000 prebivalcev in ima veliko obrtnost in kupčijo. V mestu in okolici izdelujejo zlasti prtenino in sladkor iz bele pese. Krnov (*Jägerndorf*) izdeluje sukno. Freiwaldau ima razvito platnarstvo. V bližini je znano zdravišče Gräfenberg, kjer je začel kmet Priesnitz prvi ljudi zdraviti z mrzlo vodo. Tešin (*Teschen*) je kupčijsko mesto ob Olši. Pri Poljski Ostravi so premogovniki. Belsko (*Bielitz*) izdeluje volnenino. Ustronj izdeluje železno blago. Opava 27.000 preb. | Belsko 15.000 preb. | Tešin 15.000 preb.

Kraljestvo Galicija in Vladimirija.

785 Mm², 6,610.000 prebivalcev.

Dežela. Na severovzhodu avstrijsko-ogerske države je Galicija. Dežela je na jugu gorata, na severu pa nižina. Na jugu jo obdajajo Karpati in sicer Severozahodni Karpati do Poprada in Dunajca. Vzhodno od imenovanih rek se raztezajo Gozdnati Karpati. Karpati držé iz Šleske v Galicijo in se na severni strani polagoma znižujejo ter prehajajo v rodovito Gališko nižino, katera je del velike Slovanske nižine. Na severovzhodu se razprostira Podoljska planota, ki je po večjem rodovita, drugod pa podobna travnati pustinji.

Dežela ima obilo voda. V zahodni Galiciji je glavna reka Visla, katera izvira v zahodnih Beskidih. Visla teče le malo časa po Galiciji, precej dolgo pa ob državni meji ter prehaja potem polagoma v Rusijo. Nje znatnejši dotoki so:

Dunajec (s Popradom), Visloka, San in Bug. V vzhodnem delu je največja reka Dnjester, ki izvira na severnem pobočju Gozdnatih Karpatov ter zbira reke vzhodne Galicije. Dnjester ima v gorenjem teku ob obeh bregovih velika močvirja in dobiva na levem bregu Seret in mejno reko Zbruč (*Podhorze*), na desnem bregu pa Strij in Lomnico. Dunavski dotok Prut izvira v jugovzhodni Galiciji.

Prirodnine. Podnebje je sicer ostro, vendar so tla tako rodovita, da rodevajo obilo žita. Galicija je prava žitna dežela ter izvažajo mnogo žita. Pridelujejo tudi obilo ovs, ječmena, lanú in konopelj, v jugovzhodni Galiciji pa tudi dinje, turščico in tobak. Zelo važna je živinoreja. Izvažajo mnogo govedine na tuje (posebno na Dunaj). V novejšem času napreduje konjereja. Dobiva se obilo soli in petroleja, a tudi precej premoga in prstenege voska. Obrtnost se še ni prav razvila. Dežela ima mnogo žganjarnic in tvornic za sladkor, izdeluje pa tudi dokaj prtenine.

Prebivalstvo. Prebivalcev je nad polovico Poljakov, drugi so večinoma Rusini. Nad 10% je izraelitov, drugi so katoliki latinskega in grškega obreda.

Mesta. Glavno mesto je Lvov (*Lemberg*), ki ima 130.000 prebivalcev. Lvov je važno kupčijsko in obrtno mesto in stolica treh nadškofov (latinskega, grškega in armenskega obreda). Znamenit je Osolinski zavod s slovstvenimi in umetninskimi zbirkami in veliko knjižnico.

Severovzhodno od Lvova je mesto Brody, ki ima kupčijo z Rusijo. Ob Seretu je obrtno mesto Tarnopol. Ob Prutu je kupčijsko mesto Kolomea in severozahodno Stanislavov. Ob Dnjestru je mesto Galič, od katerega je dobila dežela svoje ime. Premišel (ob Sanu) je močno utrjeno staro mesto. Borislav je jugozahodno od Lvova in ima bogata skladišča prstenege voska. Jaroslav ob Sanu trži z žitom. Zahodno je kupčijsko mesto Tarnov (blizu Dunajca). Krakov (ob Visli) ima veliko kupčijo. Mesto diči mnogo starinskih stavbenških spomenikov; nekdam je bilo

stolišče poljskih kraljev. Na Vavelju je kraljevi grad. V stolni cerkvi so grobovi poljskih kraljev. Vzhodno od Krakova sta Vjelička in Bohnija, kjer se dobiva mnogo soli. Ob šleski meji je Bela (*Biala*), kjer izdelujejo sukno.

Lvov	130.000	preb.		Tarnopol	27.000	preb.
Krakov	75.000	„		Stanislavov	22.000	„
Premišel	35.000	„		Brody	20.000	„

Vojvodina Bukovinska.

105 Mm^2 , 650.000 prebivalcev.

Dežela. Jugovzhodno od Galicije je Bukovina, katera se tako imenuje po obilem bukovju. Bukovina je večinoma višavje, med Prutom in Dnjestrom pa valovito gričevje, ki prehaja v nižino. Dežela pripada Karpatom, kateri se najvišje vzdigujejo na jugu. V Bukovini so večinoma odrasleki Gozdnatih Karpatorv, na skrajnjem jugu pa segajo Jugovzhodni Karpati v deželo. Tla vise proti jugovzhodu; to nam kaže smer bukovinskih rek. Reke teko malone vzporedno ter se izlivajo v Črno morje. Ob severni meji teče Dnjester. Važna reka je Prut. V deželi izvira Seret, v katerega se zunaj dežele izlivajo Sučava, Moldava in Zlata Bistrica.

Prirodnine. Podnebje je mehkejše, nego v Galiciji, vendar ne prospeva poljedelstvo. Rodoviten je severni del, kjer pridelujejo največ koruze in ovsa. Veliko dobička dajejo gozdovi. V živinoreji je znatno konjarstvo in čebelarstvo. Rudarstvo daje največ železa in bakra. Obrtnost je še malo razvita. V deželi je mnogo žganjarnic in se izdeluje usnjena in železnina.

Prebivalstvo. Malone polovica je Rusinov. Za njimi so najštevilnejši Rumuni in 20% je Nemcev. Nad dve tretjini prebivalcev je pravoslavne vere, ostalih je več katoličanov nego izraelitov.

Mesta. Glavno mesto so Črnovice (ob Prutu), ki imajo 54.000 prebivalcev in vseučilišče. V bližini je Sada

gora, kjer so veliki živinski semnji. Seret je staro mesto. Radavec ima žrebčarijo, Sučava pa je bila nekdanje stolice moldavskih knezov. V Jakubenu kopljejo železo, v Kirlibabi pa pridelujejo svinec.

Črnovice 54.000 preb. | Radavec 13.000 preb.

II. Ogerske dežele.

Kraljestvo Ogersko.

2820 *Mm*², 15,300.000 prebivalcev.

Dežela. Ogersko je nekoliko nižavje, nekoliko pa hribovita dežela. Notranje veliko nižavje, katero moči veletok Dunav s svojimi dotoki, obdajajo gore. Gorovje pripada na zahodu Alpam, drugod pa Karpatom. Ogerske reke spadajo malone vse v porečje veletoka Dunava, le malo jih teče v Vislo.

Na zahodu segajo odrasleki Alp na Ogersko. Med Litavo in Nežiderskim jezerom je Litavsko pogorje (*Leithagebirge*). Med Blatnim jezerom in Rabo se razprostira Bakonjski les, ki ima velike hrastove gozdove. Južno od Blatnega jezera so Pečuške gore (*Fünfkirchner Gebirge*), ki se vzpenjajo le malo nad nižino. Iz Alp pritekata Dunavu razen Litave še Raba in Drava z Muro.

Karpati obdajajo v polkrogu nižavje od Dunava pri Požunu do Ršave, kjer zapušča Dunav našo državo. Na Ogerskem so vse tri skupine Karpatov in sicer: Severozahodni Karpati, Gozdnati Karpati in Jugovzhodni Karpati. Mogočno se vzdiguje Visoka Tatra (z Gerlsdorfskim vrhom 2660 *m*), katera strmo prepada proti jugu; to dela veličasten pogled na njo. Od Karpatov se cepi mnogo odraslekov v nižavje. Iz Karpatov prihajajo Dunavski dotoki Vag, Nitra, Gran in Tisa. Tisa ima pritoke Samoš, Križ, Moriš in Bego. Temeš moči rodoviti Banat.

Velika Ogerska nižina je največja v državi in večinoma velika pustinja („puszta“), po kateri marljivo goje živinorejo. Ob Tisi in dolnjem Dunavu so tla močvirnata zaradi neznatnega strmca teh rek, rodoviten pa je na jugu Banat. Mala Ogerska nižina je na zahodnem Ogerskem in v dva dela razdeljena po Dunavu, kateri dela dva velika otoka, namreč Veliki in Mali nasipanec. Po nižavju je več prekopov kakor n. pr. Francov prekop, Beški prekop in Šarviški prekop.

Prirodnine. Podnebje je celinsko in sicer v severnem delu ostro, v nižini po močvirju pa nezdravo. Ogersko je zelo bogato različnih prirodnin in spada med najrodovitejše dežele na zemlji. Mnogo žita se izvažajo. Glavni pridelki so: Pšenica, oves, ječmen, rž in kuzuza. Pridelujejo tudi obilo tobaka, konopelj, paprike i. dr. Znatno je sadjarstvo. Ogersko proizvaja mnogo vina in je v tem oziru prva dežela za Francijo, ker ima najboljše vino. Najbolj slovi tokajsko vino. Po prostornih puščah rede mnogo konj, govedi, prašičev in ovac. Ogerske reke so bogate raznovrstnih rib.

Rudarstvo je znamenito in daje obilo bakra, železa, premoga, soli pa tudi srebra in zlata. Menj razvita je obrtnost, četudi zadnja leta precej napreduje. Izdelujejo usnjenino, železnino, prtenino in lončenino. Ogersko ima veliko kupčijo s surovim blagom in tujimi obrtnimi izdelki.

Prebivalstvo. Izmed različnih narodov je največ Madjarov (48⁰/₀); za njimi se vrste po številnosti Rumuni (17⁰/₀), Slovani [Slovaki, Rusini, Srbo-Hrvati in Slovenci] (20⁰/₀) in Nemci (13⁰/₀). Blizu 60⁰/₀ je katoličanov, drugi so protestanti, pravoslavni in izraeliti.

Ustava in uprava. Kraljestvo Ogersko je razdeljeno v komitate ali županije ter ima svojo posebno ustavo in upravo. Ogersko ministerstvo vodi upravo ogerskih dežel.

Mesta. Ob obeh straneh Dunava je glavno mesto Budapešta, ki šteje 500.000 prebivalcev. Veliki, 380 m dolgi železni most na verige veže Budo (*Ofen*) in Pešto.

Pešta je novejše mesto z lepimi trgi, ulicami in zgradbami. Mesto ima veliko kupčijo in je središče ogerski obrtnosti. Buda stoji tam, kjer je bilo rimsko mesto Aquincum. V Budi je kraljevi grad. V župnijski cerkvi hranijo kraljevsko krono sv. Štefana in druge dragocenosti. Vzhodno od Pešte je Rakoško polje, kjer je včasih zboroval državni zbor.

Med Dunavom in Dravo: V Ostrogonu (*Gran*) ob Dunavu stoluje ogerski primas (prvi nadškof). Gjur (*Raab*) je kupčijsko mesto ob izlivu Rabe. Šopronj (*Oedenburg*) blizu Nežiderskega jezera ima v obližju sloveče vinarstvo. Čakovec (*Czakathurn*) v Medmurju (med Muro in Dravo) ima znatno kupčijo s konji, vzhodno ležeča Velika Kaniža (*Groß-Kanizsa*) trži z žitom. Blizu Pečuha (*Fünfkirchen*) so veliki premogovniki. Ob Dunavu je zgodovinsko znani Mohač in severno od tega po svoji črnini sloveči Segsard. Med glavnim mestom in Blatnim jezerom je Stolni Beligrad (*Stuhlweißenburg*), kjer so nekdanj kronali ogerske kralje.

Med Dunavom, Karpati in desno Tiso: Ob Dunavu sta nekdanje glavno mesto Požun (*Pressburg*) in trdnjava Komorno (*Komorn*). Severno od Budapešte imamo rudarski mesti Ščavnico (*Schemnitz*) in Kremnico. Kupčijsko mesto Košice (*Kaschau*) je ob Hernadu in zahodno sta rudarski mesti Smolnik (*Schmöllnitz*) in Hnilce (*Göllnitz*). Tokaj (ob Tisi) in Jeger (*Erlau*) slovita po izvrstnem vinu. Severovzhodno od Budapešte je kraljevi grad Gödöllő. Kečkemet je središče Kečkemeški goljavi. Ob Tisi imamo tržišče Solnok in Šegedin, po velikosti drugo ogersko mesto. Južno je Zenta, kjer je slavni Evgen leta 1697. premagal Turke. Med Dunavom in Tiso je Sobotica (*Maria Theresiopel*), središče rodovitnemu Banatu (Bački). Zombor trži z žitom. Ob Dunavu je kupčijsko mesto Novi Sad (*Neusatz*).

Vzhodno od Tise: Pančevo (blizu Dunava) in Vršec (severovzhodno od Pančeva) izdelujeta svilenino. Severno od Ršave je Mehadija s Herkulovimi toplicami. V Banatu ležeči Temešvar (ob Begi) in Arad (ob Morišu) sta

trdnjavi. Blizu Tise je Vašarheli, kjer pridelujejo mnogo tobaka. Veliki Váradin (*Großwardein*) ob reki Križu je znano tržišče in severozahodno od tega pristno madjarsko mesto Debrečin.

Na Erdeljskem (Sedmograškem): Na jugu sta kupčijski mesti Sibinj (*Hermannstadt*) in Braševo (*Kronstadt*). Karlsburg (ob Morišu) je trdnjava in Kološvar (*Klausenburg*) ob reki Samošu znatno tržišče.

Ogersko primorje: Reka (*Fiume*) ob Kvarnerskem zalivu ima z okolico 30.000 prebivalcev in je edino ogersko primorsko tržišče. V Reki je višja mornarska šola. Nad Reko se vzdiguje Trsat s frančiškanskim samostanom in znano božjo potjo matere božje.

Budapešta	500.000	preb.	Temešvar	40.000	preb.
Šegedin	90.000	„	Veliki Varadin	40.000	„
Sobotica	73.000	„	Pečuh	35.000	„
Debrečin	60.000	„	Kološvar	33.000	„
Vašarheli	56.000	„	Braševo	31.000	„
Požun	53.000	„	Košice	30.000	„
Kečkemet	50.000	„	Reka	30.000	„
Arad	42.000	„			

Kraljestvo Hrvatsko in Slavonsko.

425 *Mm*², 2,200.000 prebivalcev.

Dežela. Hrvatsko je hribovita dežela, Slavonsko pa nižina. V severnem delu med Dravo, Dunavom in Savo so še zadnji odrasleki Alp. Med Savo in Kvarnerskim zalivom pa je Kras. Med Dravo in Savo se razprostirajo nizki odrasleki Alp, ki prehajajo s Štajerskega v deželo. Ob štajerski meji so Maceljske gore, iz katerih priteka Savski dotok Sotla. Reka Krapina obteka na zahodu Sleme, katero se razteza severno od Zagreba. Dravi na jugu se razprostirajo Varaždinske gore, katere prehajajo v Hrvatsko-slavonsko nižino. V Slavoniji je

južno od Dunava Fruška gora zadnji odraslek Južnih vapneniških Alp.

Južno od Save pokriva deželo Kras, kateri zavzema ves del med Savo in morsko obalo, kamor strmo prepada. Ob kranjski meji so Gorjanci, drugod pa se razprostira Hrvatski Kras, katerega glavni deli so Velika Kapela z vrhuncem Klekom (1182 m), Mala Kapela in ob dalmatinski meji ležeči Velebit. V Savo tečeta na desnem bregu dotoka Kolpa (s Korano in Glino) in Una. Druge kraške reke so ponikalnice, tako n. pr. Lika. Plitviška jezera, katerih je trinajst, imajo krasne slapove. Eno jezero teče v drugo in iz zadnjega priteka Kolpe pritok Korana.

Prirodnine. Prebivalci se največ pečajo s poljedelstvom, zlasti Slavonija je zelo rodovita. Pridelujejo mnogo pšenice in koruze. Važno je sadjarstvo (posebno slive) in vinarstvo, katero daje obilo dobrega vina. Dežela ima velike hrastove gozde, v katerih rede mnogo prašičev. Znatna je reja ovac in kuretnine, čebelarstvo in svilarstvo. Po slavonskih ribnjakih in močvirjih rede tudi pijavke.

Izmed kopanin dobivajo največ železa, žvepla in premoga. Obrtnost je še malo razvita. Dežela ima mnogo žganjarnic, a izdelujejo se tudi prtenina, usnjenina in ladje.

Prebivalstvo. Prebivalci so po veliki večini Srbo-Hrvati, več tisoč je Nemcev, a malo Madjarov. Četrtnina prebivalcev je pravoslavna, drugi so katoličani razen nekaj tisoč izraelitov.

Mesta. Glavno mesto Zagreb (*Agram*) je blizu Save in ima 40.000 prebivalcev. Zagreb diči mnogo krasnih zgradb zlasti v spodnjem mestu. V mestu je vseučilišče, jugoslovanska akademija znanosti, muzej i. dr. Na Jelačičevem trgu je spomenik slavnega bana Jelačića. Velika je obrtnost in kupčija z deželnimi proizvodi (žitom, vinom in živino). Jugovzhodno od Zagreba je zgodovinsko znano Turopolje.

Na Hrvatskem: Zahodno od Zagreba je Samobor, severno pa so sloveče Krapinske toplice. Varaždin

(ob Dravi) ima znatno kupčijo; ne daleč so sloveče žveplene Toplice. Južno je Križ, kjer izdelujejo svilenino. Sisek (ob stočju Kolpe in Save) kupčuje z žitom. Karlovec (*Karlstadt*) je trdnjava ob izlivu Korane v Kolpo. Severno je Jaska v vinorodnem kraju. Primorska tržišča so: Baker (*Buccari*), Senj (*Zengg*) in Bag (*Carlopage*).

V Slavoniji: Osek (*Esseg*) ob Dravi je največje slavonsko mesto. Jugo zahodno je Dja k o var, škofovska stolica s prekrasno stolno cerkvijo. Zahodno od tega je tržišče Požega in temu na zahodu jodovo zdravišče Lipik. Ob Dunavu so: Tržišče Vukovar, trdnjava Petrovaradin, staro mesto Karlovci (*Karlowitz*) in Zemun (*Semlin*), važno skladišče za kupčijo z Balkanskimi deželami. Ob Savi so: Staro mesto Mitrovica (blizu so razvaline rimskega mesta „Syrmium“), Brod in trdnjava Stara Gradiška. Zagreb 40.000 preb. | Osek 20.000 preb.

III. V avstrijsko-ogerski upravi.

Bosna in Hercegovina.

511 Mm², 1,560.000 prebivalcev.

Deželi. Bosna in Hercegovina se razprostirata na zahodni strani Balkanskega polotoka ter mejita na Hrvatsko in Slavonijo, Dalmacijo, Črno goro, Turčijo in Srbijo. Bosna ne sega nikjer do morja, Hercegovina se pa na dveh straneh z ozko obalo dotika Jadranskega morja.

Dežela je večinoma gorata. Bosna nalikuje stopnjevini, Hercegovina pa ogromni kotlini. Bosensko-hercegovsko razvodno pogorje se dotika ob dalmatinski meji Dinarskih planin ter se v obče razprostira v jugovzhodni smeri do Črne gore. Od razvodnega pogorja se cepijo posamezne panoge, katere delé Savski dotoki Una, Vrbas, Bosna in Drina v tri dele. Nižin je malo in to samo ob dolenjem teku nekaterih rek. Najznatnejša nižina je Posavina, katera se razprostira na desnem bregu reke Save. Hercego-

vinske reke so kot prave kraške reke ponikalnice, le edina Neretva (*Narenta*) je prodrla do morja.

Prirodnine. Zelo rodovita je Bosna, menj pa Hercegovina. Poljedelstvo je še precej zanemarjeno. Pridelujejo največ koruze, a uspevajo tudi druge vrste žita. Bosna ima veliko sadja (zlasti sliv) in gozdov, Hercegovina pa vina, južnega sadja in tobaka. V živinarstvu je znatna reja koz in svinj; bosenski konj je majhen a trpežen. Rudarstvo daje mnogo železa, kamene soli in premoga. Obrtnost je še na nizki stopinji; bolj razvita je le mala obrtnost. Dežela kaže pod avstrijsko-ogersko upravo vsestranski napredek.

Prebivalstvo. Prebivalci so po veliki večini Srbo-Hrvatje, drugih narodov je le neznatno število. Po veri je 43°/_o pravoslavnih, 38°/_o mohamedancev in malone 19°/_o katoličanov.

Uprava. Vsled berolinske pogodbe leta 1878. in pogodbe s Turčijo upravlja Avstrijsko-ogerska država ti deželi. Upravo vodi državni finančni minister, kateremu je podrejena deželna vlada v Serajevu.

Mesta. Serajevo (na dotoku Bosne Miljacki) ima 39.000 prebivalcev in je razen Carigrada najlepše mesto na Balkanskem polotoku. Tu je sedež deželne vlade in višjih oblastev. Mesto se je pod avstrijsko-ogersko upravo zelo olupšalo in napredovalo.

Severozahodno od Serajeva je malone sredi dežele Travnik. Na Vrbasu je Banja luka z žveplenimi topliacami, katere so že Rimljani poznali. Jajce je bilo nekdaj prestolnica bosenskih kraljev. Ob Drini je Zvornik in severozahodno od Zvornika Dolnja Tuzla, kjer se dobiva sol.

V Hercegovini je največje mesto Mostar (ob Neretvi), ki trguje z Dubrovnikom in Trstom. Ob črnogorski meji je Trebinje, kjer pridelujejo mnogo tobaka. Foča (ob Drini) je znatno kupčijsko mesto.

Med Srbijo, Bosno, Hercegovino in Črno goro je sandžak (pokrajina) Novi bazar. V zahodnem delu te pokra-

jine ima naša država vojaške posadke. Plevlje imajo ugodno ležo; tu so rimski spomeniki.

Serajevo	39.000 preb.	Banja luka	13.000 preb.
Mostar	15.000 „		

Glavna mesta vseh avstrijsko-ogerskih dežel razvrščena po številnosti prebivalcev.

Dunaj	1,400.000	Line	50.000
Budapešta	500.000	Zagreb	40.000
Praga	310.000	Serajevo	39.000
Trst (s predmest.)	158.000	Ljubljana	31.000
Lvov	130.000	Salzburg	28.000
Gradec	114.000	Opava (in Ka-threin)	27.000
Brno	100.000	Inspruk	23.000
Krakov	75.000	Celovec	20.000
Črnovice	54.000	Zader	12.000

Avstrijsko-ogerske dežele razvrščene po velikosti površja.

Posamezne dežele	<i>Mm</i> ²	Posamezne dežele	<i>Mm</i> ²
Kraljestvo Ogersko (in Reka z okolico) . . .	2820	Kraljestvo Dalmatinsko	128
Kraljestvo Galicija in Vladimirija . . .	785	Nadvojvodina Avstrijska nad Anižo . .	120
Kraljestvo Češko . .	520	Vojvodina Bukovinska	105
Bosna in Hercegovina	511	Vojvodina Koroška .	104
Kraljestvo Hrvatsko in Slavensko . .	425	Vojvodina Kranjska .	100
Poknežena grofija Tirolska in Predarelska	293	Primorsko	80
Vojvodina Štajerska	225	Vojvodina Salcburška	72
Mejnagrofija Moravska	222	Vojvodina Šleska . .	51
Nadvojvodina Avstrijska pod Anižo . .	199	Vsa avstrijsko-ogerska država	6760

Prebivalstvo avstrijsko-ogerskih dežel razvrščeno po številnosti.

Posamezne dežele	Absolutno prebivalstvo	Posamezne dežele	Relat. preb. na 1 km ²
Kraljestvo Ogersko	15,300.000	Nadvojvodina Avstrijska pod Anižo	134
Kraljestvo Galicija in Vladimiriya .	6,610.000	Vojvodina Šleska .	117
Kraljestvo Češko .	5,850.000	Kraljestvo Češko .	112
Nadvojvodina Avstrijska pod Anižo	2,670.000	Mejna grofija Moravska	102
Mejna grofija Moravska	2,280.000	Primorsko	87
Kraljestvo Hrvatsko in Slavonsko . .	2,200.000	Kraljestvo Galicija in Vladimiriya .	84
Bosna in Hercegovina	1,560.000	Nadvojvodina Avstrijska nad Anižo	65
Vojvodina Štajerska	1,290.000	Vojvodina Bukovinska	62
Poknežena grofija Tirolska in Predarelska	930.000	Vojvodina Štajerska	57
Nadvojvodina Avstrijska nad Anižo	790.000	Kraljestvo Ogersko	53
Primorsko	700.000	Vojvodina Kranjska	50
Vojvodina Bukovinska	650.000	Kraljestvo Hrvatsko in Slavonsko . .	50
Vojvodina Šleska .	610.000	Kraljestvo Dalmatinsko	41
Kraljestvo Dalmatinsko	530.000	Vojvodina Koroška	35
Vojvodina Kranjska	500.000	Poknežena grofija Tirolska in Predarelska	32
Vojvodina Koroška	365.000	Bosna in Hercegovina	26
Vojvodina Saleburška	175.000	Vojvodina Saleburška	24
	43,010.000		

Najvažnejše iz zvezdoznanskega zemljepisa.

Obzor.

Če opazujemo na prostem, n. pr. v ravnini ali na kakem hribu nebesni oblok, se nam dozdeva, da se obloka spodnji rob dotika zemlje. Ta rob ima obliko krožnice, v katere sredini mi stojimo, in preko katere ne vidimo ničesar več, ker je od našega stališča na vse strani enako daleč. Okrožje, katero moremo pregledati, je naš obzor ali horizont (*Gesichtskreis*). Dotikanje neba in zemlje je samo navidezno in čim više gremo, tem večji je obzor.

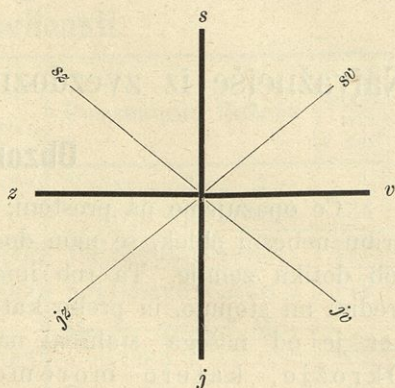
Nad obzorom se razprostira nebesni oblok (svod), ki je sličen votli polkrogli. Radi tega niso vse točke na nebesnem obloku enako oddaljene od obzora. Najvišja točka na nebu stoji navpično nad našo glavo in se imenuje nadglavišče ali zenit (*Scheitelpunkt*). Najnižja točka nam nevidnega nebesnega obloka je ravno pod našimi nogami ter se zove podnožišče ali nadir (*Fußpunkt*). Premo črto, ki veže naše stališče z nadglaviščem, imenujemo navpičnico (*Scheitellinie, Verticallinie*).

Zavedanje po straneh sveta.

Znano je, da pada vsakega neprozornega telesa senca ravno nasprotno od one strani, od katere dobiva svetlobo ali luč. Postavimo li natanko opoldne n. pr. ravnilo navpično na vodoravno mizo ali desko, je tedaj njegova senca najkrajša, in smer, v katero pade senca, imenujemo sever. Če pogledamo proti severu, imamo za sabo jug, na desno vzhod in na levo zahod. To so glavne strani sveta (*Hauptweltgegenden*).

Mnogo stvari ne leži na severu, ne na jugu, ne na vzhodu, ne na zahodu, ampak sredi med dvema stranema. V takem slučaju si pomagamo na ta način, da imenujemo skupno obe strani sveta ter stavimo jug in sever, najvažnejši točki, kot prvo besedo ter potem pravimo: jugozahod, jugovzhod, severovzhod in severozahod. Te točke zovemo: stranske strani sveta (*Nebengegenden*).

Slika 5.

Če se te strani zopet porazdele, dobimo stranske strani sveta drugega reda in sicer: jugojugozahod, jugojugovzhod, vzhodjugovzhod, vzhodseverovzhod, severoseverovzhod, severoseverozahod, zahodseverozahod, zahodjugozahod. Slika, ki predočuje strani sveta, se imenuje vetrovnica (*Windrose*). (V mnogih slučajih služi v zavedanje kompasa, ki združuje iglo magnetnico in vetrovnico).

Svetovna telesa v obče.

Če se ozremo v jasni noči proti nebu, vidimo neštivilno svetlih nebesnih teles, katera imenujemo zvezde. Zvezdam prištevamo tudi solnce, luno in zemljo, ki so kot nebesna telesa deli vesoljnega sveta.

Zvezde razdeljujemo na nastopni način:

Zvezde nepremičnice (*Fixsterne*) stojijo vedno nepremično na istem mestu ter ne menjajo medsobojnega stališča na nebu. Nepremičnice imajo svojo svetlobo. Nepremičnic tudi največji daljnogledi ne povekšajo, ker so preoddaljene od zemlje. Naši zemlji najbližja nepremičnica je solnce.

Zvezde premičnice ali planeti (*Planeten*) se premičejo okrog zvezd nepremičnic in dobivajo od njih svetlobo, katere sami nimajo. Najvažnejša zvezda premičnica je naša zemlja.

Zvezde sopremičnice ali trabanti (*Nebenplaneten*) se premičejo okrog kakega planeta in z njim vred okrog zvezde nepremičnice. Sopremičnica je n. pr. luna (mesec).

Zvezde repatice ali kometi (*Kometen*) imajo dolg, svetel rep. Prikazujejo se nam le bolj redko. Praznovernim ljudem povzročujejo velik strah.

Solnce.

Neprecenljive važnosti in za naš obstanek neogibno potrebno je solnce, ki nam daje luč in toploto. Brez solnca bi bila na zemlji vedna noč in strašen mraz; živali ne bi mogle živeti, rastline ne rasti, a tudi človeku ne bi bilo obstanka. Solnca blagodejni vpliv je že v starodavnih časih napotil nekatere narode, da so kot božanstvo častili solnce in druge zvezde. Še dandanašnji izkazujejo nekateri azijski narodi solncu božjo čast. Solnce se nam kaže kot žareča, ognjena kepa, od katere se nam tako blešči, da ne moremo vanjo zreti s prostim očesom.

Solnca navidezni tek. Solnca ne vidimo vedno na nebu, vidno nam je samo po dnevi. Zjutraj se prikaže nad obzorom in nam vzhaja. Proti severu gledajoč vidimo solnce na naši desni. Dopoldne se vzdiguje vedno više na nebu in teka od desne na levo ter stoji opoldne najviše nad nami. Popoldne pa se spušča vedno niže na nebu ter nam zvečer izgine pod obzorom ali zahaja. Potem kroži solnce pod zemljo, in tedaj imamo noč. Drugo jutro pa solnce ne vzhaja več v tisti točki, kakor prejšnji dan, ampak le blizu one točke.

Oglejmo si natančneje navidezni tek solnca v naših krajih. Dne 21. marcija vzhaja solnce v vzhodni točki ob 6. uri zjutraj, se vzpenja dopoldne vedno više ter dospe

ravno opoldne na svojem dnevnem potovanju ob polutniku do poldnevnika, kjer pada za prebivalce severne poloble senca natanko proti severu. Potem kroži zmerom niže do zahodne točke, kjer zahaja. Po noči kroži solnce pod našim obzorom ter dospe drugo jutro zopet nad obzor, a ne več v vzhodni točki, temuč v točki, ki je od vzhodne točke oddaljena malo proti severu. Dne 21. marcija sta dan in noč enako dolga, to je pomladansko enakonočje (*Frühlings Tag- und Nachtgleiche*).

Solnce vzhaja in zahaja potem od dne do dne bolj severno od vzhodne točke. Odslej pa preje vzhaja in pozneje zahaja. Dnevi se daljšajo, noči pa krajšajo. Dne 21. junija kroži solnce ob severnem povratniku in ima dve tretjini svojega 24urnega teka nad obzorom. Solnce nam vzhaja ob 4. uri zjutraj in zahaja ob 8. uri zvečer. Sije nam torej 16 ur. Ta dan je poletni solnčni obrat (*Sommer Sonnenwende*), ker se solnce zopet obrača proti polutniku.

Odslej se dnevi krajšajo, noči pa daljšajo.

Do polutnika dospe solnce dne 23. septembra ter vzhaja ta dan ob 6. uri zjutraj in zahaja ob 6. uri zvečer. Noč in dan sta enako dolga, imamo jesensko enakonočje (*Herbst Tag- und Nachtgleiche*).

Po jesenskem enakonočju vzhaja in zahaja solnce vedno bolj proti jugu. Odslej so dnevi krajši, noči pa daljše. Dne 21. decembra kroži solnce ob južnem povratniku in ima dve tretjini svojega 24urnega teka pod obzorom. Solnce vzhaja ob 8. uri zjutraj in zahaja ob 4. uri popoldne. Dan traja 8 ur, noč pa 16 ur. Ta dan je zimski solnčni obrat (*Winter Sonnenwende*), ker se solnce zopet obrača proti polutniku, kamor dospe dne 21. marcija.

Kroži li istinito solnce okrog zemlje? Varamo se, če mislimo, da kroži solnce istinito okrog zemlje, kakor so obče menili do začetka 16. stoletja po Kristu. Da pa je taka prevara možna, nam kaže mnogo primerov iz navadnega življenja.

Postavimo se n. pr. sredi sobe in zasučimo se enkrat okrog sebe. Videlo se nam bode, da se na stenah viseče stvari zasučejo okrog nas in sicer nasprotno od one smeri, v katero smo se mi zasukali. Pojav bode tisti, ko bi mi mirno stali sredi sobe in se bi stene zasukale okrog nas.

Tudi pri vožnji po reki ali jezeru se varamo, ko se nam dozdeva, da čoln mirno stoji, drevesa in drugi predmeti pa da ob obrežju mimo nas teko.

Postavimo se na most brzo tekoče reke in glejmo nepremično proti teku reke. Zdelo se nam bode, da se most premiče po reki navzgor, četudi most mirno stoji in reka nizdolu teče.

Vozimo se li po železnici ali pa brzo na vozu, se nam dozdeva, da brzojavni drogi, hiše in drevesa mimo nas teko. V svesti pa smo si, da naštetih predmeti mirno stojijo na svojem mestu, a da se premičemo mi.

Kakor v navedenih slučajih, takisto se varamo tudi glede na dnevni tek solnca. Solnce se premiče samo navidezno ter stoji mirno vedno na istem mestu. Zemlja se pa suče okrog sebe, vrti se okrog svoje osi, kakor se vrti kolo okrog svoje osi, četudi tega ne čutimo. Pojav pa je isti, se li suče zemlja okrog svoje osi ali pa solnce kroži okrog zemlje. (To se da pojasniti s kroglo — predstavljajočo nam zemljo — in s svečo, ki nam predočuje solnce).

Solnca velikost. Solnce ima obliko krogle, katere premer znaša 140.000 *Mm*. Solnca obod pa je tako velik, da bi neprestano in brzo vozeč se hlapon potreboval 12 let, predno bi se enkrat pripeljal okrog solnca. Obod namreč meri 436.000 *Mm*. O velikosti solnca dobimo šele približen pojem, če si mislimo solnce kot votlo kroglo, v nje sredini pa našo zemljo. V tej votli krogli bi brez ovire krožila luna okrog zemlje navzlic svoji veliki oddaljenosti od zemlje. Luna bi bila od solnčnega roba še toliko oddaljena, kakor zemlja od lune. Proti drugim nepremičnicam se kaže solnce veliko, ker nam je mnogo bližje nego druge nepremičnice.

Katere razloge imamo zoper dnevni tek solncea?

1. Ko bi krožilo solnce okrog zemlje, bi stala zemlja sredi vesoljnega sveta in imela v sebi ono velikansko moč, da bi okrog sebe gonila solnce in druge zvezde, katere so vse mnogo večje mimo zemlje. Zemlja je mimo solncea jako majhna; 1,400.000 krogel velikih kot zemlja bi bilo treba skupaj zložiti, da bi dobili tolikšno telo, kakor je solnce. Gotovo ni mogoče, da bi tako majhna zemlja imela v sebi toliko moči, da bi okrog sebe gonila solnce in še večje in bolj oddaljene druge zvezde.

2. Mislimo si, da stoji zemlja mirno, in da krožijo solnce in vse zvezde okrog zemlje. Ko bi solnce v 24 urah obkrožilo zemljo, bi moralo vsako sekundo preleteti pot dveh tisoč ur hodá. Teči bi moralo torej solnce s tako hitrostjo, kakoršne si niti misliti ne moremo. Razen solncea so pa najbližje zvezde nepremičnice od zemlje toliko oddaljene, da bi te nepremičnice morale preteči v sekundi pot 440 milijonov ur hodá, ako bi hotele v 24 urah obkrožiti zemljo. Gotovo pa je to nemogoče.

Že iz navedenih razlogov razvidimo to-le: Solnce stoji mirno in njega dnevni tek je samo navidezen. Zemlja se zasučé okrog svoje osi v 24 urah.

Zemlja.

Zemlje oblika.

V starodavnih časih so mislili, da je zemlja velika, dolga plošča, ki se razprostira od vzhoda proti zahodu, in ob katere skrajnjem robu stoji svod. Mnogo tehtnih razlogov govori pa za to, da zemlja ni plošča. Če bi bila zemlja plošča, bi morali mnogo dalje po nji videti, nego v istini vidimo.

Ako gremo na visok hrib, pregledamo pri še tako jasnem vremenu jako majhen del zemeljskega površja, pa se poslužujmo še tako izvrstnega daljnogleda. Še jasneje

se nam kaže to, koder ni gorá. Tu vidimo že od daleč zvonik, a nikakor še ne bližnje vasi, katero šele bliže zapazimo, dasitudi nam ne zakrivajo razgleda ne goré, ne drevesa, ne hiše. Ako bi bila zemlja plošča, bi morali hkratu zagledati stolp in vas.

Postavimo se na morsko obalo, ali na obrežje večjega jezera ter zasledujmo po morju plavajočo ladjo! Nekoliko časa jo še vidimo vso, potem pa nam izgine nje spodnji del in pozneje vidimo samo še jadnike ter naposled se izmaknejo očem še jadnikov vršički. Ako bi bila zemlja plošča, bi videli še dolgo vso ladjo, četudi vedno manjšo, in hkratu bi izginili vsi njeni deli.

Če se vozimo od morja proti obrežju, zapazimo izprva najvišje vrhunce in šele polagoma niže ležeče kraje in predmete.

Ko bi bila zemlja plošča, bi nad zemeljski rob prihajajoče solnce hkratu obsevalo vso ploščo; toda solnce bolj vzhodno ležečim krajem vzhaja preje, zahodnejšim pa pozneje.

Že iz teh razlogov razvidimo, da zemlja ni plošča, da je krivoplosko telo.

Je li zemlja skrivljena, kakor cilinder? — Ne, ker v tem slučaju bi videli z dobrim daljnogledom na obedve strani do zemeljskega roba. Tudi ni zemlja skrivljena, kakor jajce; kajti ko bi bila taka, bi videli na različne strani neenako daleč, ako bi imeli na vse strani odprt razgled.

Ob robu, kjer se navidezno dotikata nebo in zemlja, se vzpenja nebo visoko nad nami; tam ter sploh povsod nas obdaja krog, ali nikjer ne najdemo dozdevnega roba. Da se torej nebo in zemlja samo navidezno dotikata, nam priča tudi to, ker se razširi naš obzor z višjim stališčem.

Povsod vidimo ob prostem razgledu na vse strani enako daleč in pregledamo okrogel del zemeljskega površja, katero je torej na vse strani enakomerno skrivljeno. S tem je dognano, da ima naša zemlja obliko krogle.

Popolna krogla sicer ni naša zemlja, ker se nahajajo na nji gore in doline. A višine in globine so jako neznatne proti velikosti vse zemlje. Najvišji vrh na zemlji (Gavrisankar v Aziji) je 8840 *m* visok, torej niti 9 *km*. Taka višina pa moti naši zemlji obliko krogle ravno toliko, kakor peščeno zrno kroglo na kegljišču.

Zemeljsko oblo (globus) in njega važnejše točke in črte.

Zemeljsko oblo ali globus se imenuje krogla, na kateri je narisano vse zemeljsko površje.

Zemlja se suče okrog svoje osi. Tej osi pravimo zemeljska os (*Erdachse*); dolga je 1271 *Mm*.

Konca zemeljske osi se zoveta tečaja ali pola. Zgornji konec je severni tečaj (*Nordpol*), spodnji konec pa južni tečaj (*Südpol*). Ob obeh tečajih je zemlja malo stisnjena.

Na zemeljskem oblu vidimo narisanih mnogo krogov, kateri tvorijo skupaj stopinjsko mrežo (*Gradnetz*). —

Od obeh tečajev enako oddaljen je velik krog, ki deli zemeljsko kroglo v severno in južno polovico ali v dve poluti (*Halbkugeln*) ter se imenuje polutnik, ravnik (*Aequator*). Kakor vsak krog delimo tudi polutnik v 360°. Polutniška stopinja meri 111·3 *km*, ves polutnik pa ima 4007 *Mm*.

Skozi vsako polutnikovo stopinjo si mislimo potegnjen polkrog od severnega do južnega tečaja. Na ta način imamo 360 polkrogov. Tak polkrog imenujemo poldnevnik ali meridijan (*Mittagslinie*), ker imajo hkratu poldne vsi kraji, ležeči na tistem polkrogu. Poldnevnik nam kaže severno-južno smer in meri kot polkrog 180°, katerih je 90° na severni in 90° na južni poluti. Vsi poldnevniki so enake velikosti.

Skozi vsako poldnevnikovo stopinjo si mislimo potegnjene vzporedno s polutnikom kroge, katerim pravimo vzpo-

redniki (*Parallelkreise*). Teh imamo torej 180 in sicer 90 na severni in 90 na južni poluti. Radi okrogle oblike naše zemlje se zmanjšujejo vzporedniki proti severnemu in južnemu tečaju vedno bolj in bolj. Na tečaju je vzporednik samo še točka. —

Od polutnika $23\frac{1}{2}^{\circ}$ oddaljena vzporednika se zoveta povratnika (*Wendekreise*), in sicer severni povratnik (povratnik rakov), drugi južni povratnik (povratnik kozorožčev). —

Od tečajev $23\frac{1}{2}^{\circ}$ oddaljena vzporednika se imenujeta tečajnika ali polarnika (*Polarkreise*) in sicer severni tečajnik in južni tečajnik. —

Zemljepisna dolžina.

Ker med poldnevnikmi gledé velikosti ni razlike, kakor med polutnikom in vzporedniki, smatrajo zemljepisci zdaj ta, zdaj oni poldnevnik kot prvi ali poldnevnik ničle. Poldnevnik ničle (*Nullmeridian*) ima na zemeljskem oblu in na zemljevidih znamenje 0° . Najnavadnejši poldnevnik ničle so: 1. Poldnevnik zvezdarnice v Greenwichu (izg. Grinič) blizu Londona. 2. poldnevnik otoka Ferro (kanarski otok blizu zahodno-afriškega obrežja). 3. poldnevnik mesta Pariza v Franciji.

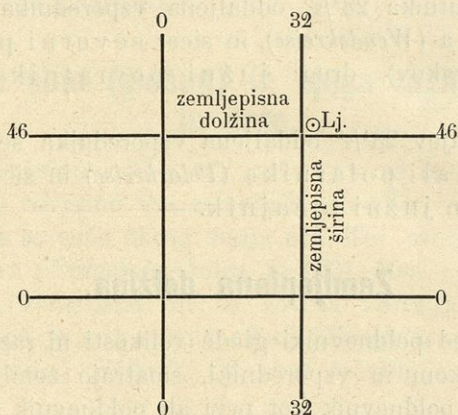
Oddaljenost poldnevnikma kakega kraja od poldnevnikma ničle se imenuje zemljepisna dolžina (*Geographische Länge*), katera se šteje od 0° do 180° proti vzhodu (vzhodna dolžina), ali od 0° do 180° proti zahodu (zahodna dolžina). Redkeje štejemo zemljepisno dolžino od 0° do 360° . —

Zemljepisna širina.

Kakor poldnevnikov oddaljenost od poldnevnikma ničle, se dá izmeriti tudi vzporednikov oddaljenost od polutnika. Oddaljenost vzporednikma kakega kraja od polutnika se imenuje zemljepisna širina (*Geographische Breite*). Vzporednike

štejemo od polutnika na severni poluti proti severnemu tečaju, na južni poluti proti južnemu tečaju. Razločevati je torej severno in južno zemljepisno širino. Polutnik ima število 0, tečaja pa 90.

Slika 6.

Ako poznamo kakega kraja zemljepisno dolžino in zemljepisno širino, nam je znana njega zemljepisna leža (*Geographische Lage*). — N. pr. Ljubljana (= \odot Lj.) leži (približno) na 46° severne zemljepisne širine in na 32° vzhodne zemljepisne dolžine (od otoka Ferro).

Sukanje zemlje okrog svoje osi.

Solnce stoji mirno na svojem mestu; njega dnevni tek je le navidezen. Zemlja se pa zasuče okrog svoje osi enkrat v 24 urah. Ker se pa solnce navidezno premiče od vzhoda proti zahodu, se mora zemlja obratno sukati od zahoda proti vzhodu.

Ker ima zemlja obliko krogle, je vedno njena polovica razsvetljena, druga pa temna. V razsvetljeni del sukajoče se zemlje prihajajo vedno novi kraji, katerim dan napoči; v nerazsvetljeni del zemlje pa stopajo zopet drugi kraji, katerim nastane noč.

Astronomični dan se imenuje čas enkratnega zasukanja zemlje okrog svoje osi. Štirje dnevni časi so: jutro, poldne, večer in polnoči. V navadnem življenju pa delimo 24urni astronomični dan v pravi dan in noč. Razvidno je, da nastaneta dan in noč vsled sukanja zemlje okrog svoje osi.

Razlika v času med posameznimi kraji.

Ker se zemlja v 24 urah enkrat zasuče okrog svoje osi, zato se kaže velika razlika v dnevnikih časih po raznih krajih. Solnce vzhaja vsakemu od nas za eno stopinjo bolj zahodno ležečemu kraju za štiri minute pozneje, a za eno stopinjo bolj vzhodno od nas ležečemu kraju za štiri minute prej nego nam. Treba je torej le prešteti, za koliko stopinj leži kak kraj zahodno ali vzhodno od nas, pa poznamo čas dotičnega kraja.

N. pr. ako imamo v Ljubljani poldne, manjka v mestu Feldkirchu na Predarelskem približno še 20 minut (4×5) do poldneva, ker leži to mesto malone 5° zahodno od Ljubljane. V Črnovicah v Bukovini pa imajo tedaj že 48 minut (4×12) čez poldne, ker leže Črnovice skoraj 12° vzhodno od Ljubljane.

Tekanje zemlje okrog solнца v letu dni.

Solnce ne kroži vedno enakomerno po nebu. Lahko opazujemo, da kroži po leti više nad nami, nego po zimi. Navidezni dnevni tek solнца smo razlagali s sukanjem zemlje okrog svoje osi. Ker pa solnce navidezno izpreminja svojo pot na nebu, mora imeti zemlja še drugo gibanje.

Kakor se kolesa pri vozu ne sučejo samo okoli osi, ampak se tudi premičejo naprej, tako se tudi zemlja ne suče samo okrog svoje osi, ampak se tudi premiče okrog solнца. Nekaj sličnega vidimo pri „vrtalki“. Če spustimo vrtalko na mizo ali na tla, tedaj se ne bode samo sukala okrog sebe, ampak se bode pomikala tudi naprej.

Predno prehodi zemlja svojo pot okrog solnca, preteče 365 dni, 5 ur in blizu 49 minut ali eno leto. Ta pot, katerega prehodi zemlja, ima obliko pakroga ali elipse, ki se pa le malo loči od kroga in se zove ekliptika. Solnce stoji v enem ognjišču tega pakroga, katerega obod meri približno 93 milijonov *Mm*.

Ker ekliptika ni krog, ampak pakrog, je tudi zemlja na svojem potu okrog solnca zdaj bolj, zdaj zopet menj oddaljena od solnca. Srednja oddaljenost zemlje od solnca meri približno 15 milijonov *Mm*.

Kakor v ladji sedeč, ne čutimo nje pomikanja, ako ne gledamo na vodo ali na obalo, tako tudi ne čutimo pomikanja zemlje, ker ne zadeva na svojem potovanju okrog solnca ob nikake ovire.

Natančno solnčno leto bi nam delalo sitnosti pri štetju časa. Leto 1893. smo n. pr. začeli o polnoči 1. januarja. Ker pa ima leto približno $365\frac{1}{4}$ dni, tedaj skoraj 6 ur več nego 365 dni, bi bili morali začeti leto 1894. 1. januarja ob 6. uri zjutraj, leto 1895. 1. januarja opoldne in leto 1896. 1. januarja ob 6. uri zvečer. Da se pa izognemo tem neprilikam, štejemo tri leta po 365 dni (navadno leto) in četrto leto po 366 dni (prestopno leto).

Kako nastanejo letni časi.

Razvideli smo doslej, da ima zemlja dvojno gibanje in sicer 1.) se suče okrog svoje osi in 2.) teka okrog solnca. Prvo gibanje povzroča dan in noč, drugo pa letne čase.

Postavimo sredi mize luč in nesimo zemeljsko oblo, vrtečo se okrog osi, enkrat okoli luči tako, da stoji oblo s svojo osjo ves čas, ko se suče okrog luči, navpično na zemeljski dragi. V tem slučaju ne bi imeli razlike v letnih časih, kajti na vsi zemlji bi bila noč in dan enako dolga. Na polutniku bi bila neznosna vročina, ker bi solnčni trakovi padali nanj vedno navpično; na druge vzporednike pa bi solnčni trakovi padali tem poševneje, čim bližji so vzpo-

redniki tečajema. Ti kraji bi imeli potem menj toplote. Vsi kraji na zemlji pa bi imeli vse leto enakomerno toplino ali temperaturo. Izkušnja nas pa uči, da ni tako.

Lahko se pa tudi prepričamo, da zemeljska os ne leži v zemeljski dragi. V tem slučaju bi severna poluta vedno imela dan, južna poluta pa vedno noč, ali pa naopak.

Zemeljska os tvori z zemeljsko drago kot $66\frac{1}{2}^{\circ}$ in je pri pomikanju zemlje okrog solнца vedno enako naklonjena k zemeljski dragi. Iz tega vzroka so razni kraji na zemlji neenako razsvetljeni in postanejo tudi razni letni časi.

Dne 21. marcija padajo solnčni trakovi navpično na polutnik, razsvetljena sta severni in južni tečaj in polovica vsakega vzporednika. Severna in južna poluta sta enako razsvetljeni. Dan in noč sta tedaj enako dolga, in torej imamo pomladansko enakonočje, pričenja se pomlad.

Odslej se pomika zemlja dalje. Nje severna poluta je od dne do dne bolj nagnjena proti solncu. Zaradi tega postaja vedno topleje na severni poluti. Severna poluta je bolj razsvetljena od solнца, nego južna. Za nas prebivalce severne polute rastejo dnevi od 21. marcija do 21. junija, tedaj imamo najdaljši dan. Severna poluta je najbolj nagnjena k solncu. Severni tečaj je 21. junija ves razsvetljen in tudi zemlja od severnega tečaja do severnega tečajnika. Solnčni trakovi padajo dne 21. junija navpično na severni povratnik. Pri nas na severni poluti se začena poletje.

Zemlja se premiče potem zopet nazaj proti polutniku. Severna poluta je vedno menj nagnjena proti solncu, torej se dnevi zopet krajšajo. Dne 23. septembra ima zemlja proti solncu zopet slično ležo kakor dne 21. marcija. Solnčni trakovi padajo navpično na polutnik in polovica vsakega vzporednika je razsvetljena. Dan in noč sta zopet enako dolga, imamo jesensko enakonočje. Pričenja se jesen.

Potem potuje zemlja dalje. Južna poluta je vedno bolj nagnjena proti solncu, severna pa se oddaljuje od njega; zategadelj postaja na severni poluti vedno hladneje.

Dnevi se krajšajo in najkrajši dan je dne 21. decembra. Severni tečaj ni razsvetljen, nerazsvetljen je tudi ves del zemlje od severnega tečaja do severnega tečajnika. Začenja se zima.

Na južni poluti se začenja dne 21. decembra poletje. Južni tečaj in pokrajina od južnega tečaja do južnega tečajnika sta vsa razsvetljena. Solnčni trakovi padajo navpično na južni povratnik. Zemlja se potem zopet povrača proti polutniku, kamor dospe dne 21. marcija.

Južna poluta ima proti severni poluti ravno nasprotno letne čase.

Na severni poluti:	Na južni poluti:
zima	poletje
pomlad	jesen
poletje	zima
jesen	pomlad.

Pasi.

Vso zemljo delimo po povratnikih in tečajnikih v pase, kateri kažejo veliko razliko glede na razsvetljava in toplino.

Vročí pas. Med povratnikoma je vroči ali tropični pas, ki obsega najgorkejše kraje na zemlji. Solnčni trakovi padajo na povratnika po enkrat, na druge kraje tega pasa pa po dvakrat na leto navpično. Drugekrat pa padajo solnčni trakovi malone navpično in odtod izvira velika toplota. Na polutniku sta dan in noč vedno enaka, po drugih vzporednikih pa ni velike razlike. Na povratnikih je najdaljši dan $13\frac{1}{2}$ ure, najkrajši dan pa $10\frac{1}{2}$ ure.

Letnih časov v našem smislu ni, ker imajo tu dve suhi vroči dobi in dve deževni menj vroči dobi. Zaradi velike gorkote in moče uspevata posebno živalstvo in rastlinstvo.

Zmerna pasa. Med povratnikoma in tečajnikoma sta zmerna pasa (severni in južni). Zmerna pasa sta najbolj široka in imata največ dežel. Solnčni trakovi ne padajo več navpično na zemljo, ampak tem poševneje, čim bolj

so oddaljeni na severni poluti kraji proti severu, na južni poluti pa proti jugu. Prebivalcem severnega zmernega pasa kroži solnce vedno na južni strani, prebivalcem južnega zmernega pasa pa zmerom na severni strani.

Dnevi so jako različno dolgi za posamezne kraje. Na povratnikih traja najdaljši dan $13\frac{1}{2}$ ure, na tečajnikih pa 24 ur. V naših krajih traja najdaljši dan približno 16 ur. Štiri letne čase v pravem pomenu imajo le dežele v srednjem delu zmernih pasov. Bliže povratnikov ležeče dežele imajo malone tiste razmere, kakor vroči pas. Bliže tečajnikov se nahajajoče dežele pa se približujejo razmeram, ki so med tečajnikom in tečajem.

Mrzla pasa. Od tečajnikov do tečajev sta mrzla pasa (severni in južni). Veliko večino teh pasov zavzema morje, ki je po nekod vedno z ledom pokrito, po drugod pa plavajo po njem velikanske ledene plošče (ledene skrili), ki zelo ovirajo vožnjo. Čim bolj se bližajo kraji tečajema, tem poševneje padajo na zemljo solnčni trakovi in toliko menj grejejo.

Na tečajnikih traja najdaljši dan 24 ur. Severnemu tečaju sije solnce neprestano 6 mesecev (od dne 21. marcija do dne 23. septembra), južnemu tečaju pa od dne 23. septembra do dne 21. marcija. Na tečaju kroži solnce navidezno 6 mesecev nad obzorom v spiralnih črtah, ki so vzporedne z obzorom.

V teh pasih razločujemo dva letna časa. Kratko poletje ni posebno toplo navzlic dolgim dnevom, ker solnčni traki padajo poševno, in ker se je zemlja po dolgi in hudi zimi preveč ohladila. Zima je dolga in zelo huda, ker solnca tedne in mesece ni videti. Dolge zimske noči razsvetljuje večkrat severni sij (*Nordlicht*), t. j. zračna prikazen, ki povzročuje precejšnjo rdečkasto svetlobo. Dolge noči krajša tudi po več tednov somrak. Živali in rastline so jako uborne.

Vštričniki, protidomci in protinožci.

Na zemeljskem oblu vidimo mnogo dežel tudi na nam nasprotni strani krogle. Tudi tam bivajo ljudje. Kako pa je mogoče, da ljudje ne padejo z zemlje?

Kadar je zemeljsko oblo prašno, vidimo, da se prah drži krogle po vsem površju. Če pomočimo pero globoko v vodo in je potegnemo zopet iz nje, kane kaplja od njega. Če pa držimo pero tako, da kane kaplja na zemeljsko oblo ali sploh na večje predmete, potem se bode kaplja držala teh predmetov. Od manjših predmetov kane kaplja na tla.

Izkušnja uči, da se drže majhna telesa velikih, in da velika telesa mala na se potegujejo. Ker je zemlja veliko telo in velika telesa mala na se potegujejo, ne morejo ljudje z zemlje pasti. Vsled tega je mogoče, da bivajo ljudje na različnih straneh naše zemlje. Potemtakem je tudi mogoče potovanje okrog zemlje.

Vštričniki ali vzporednodomci so ljudje, ki stanujejo na tistem vzporedniku, a na drugi polovici poldnevnik. Oni imajo tisto zemljepisno širino in vsled tega enake letne čase; imajo pa za 180° nasprotno zemljepisno dolžino in nasprotne dnevne čase. Ljubljanski vštričniki so v Velikem morju zahodno od mesta Portlanda na zahodni obali severne Amerike. Mislimo si jih na krovu ladje.

Protidomci stoje na tisti polovici poldnevnik, a na nasprotnem vzporedniku. Imajo torej isto zemljepisno dolžino in iste dnevne čase. Ker pa imajo nasprotno zemljepisno širino, imajo tudi nasprotne letne čase. Ljubljanski protidomci so v Atlantskem morju jugojugozahodno od Capetowna (izg. Keptavna) v južni Afriki. Tudi protidomce si mislimo na krovu ladje.

Protinožci stoje na nasprotnih točkah zemeljskega premera. Imajo torej nasprotno zemljepisno širino in dolžino in vsled tega nasprotne letne in dnevne čase. Ljubljanske protinožce si mislimo na ladji v Velikem morju jugovzhodno od Nove Zelandije.

Luna.

Oblika in kakovost. Kakor solnce po dnevi, tako nam sveti luna po noči, a nje luč je medlejša od solnčne svetlobe. Od solnca se nam blešči, v luno pa lahko zremo, ne da bi to škodovalo očem. Luna nima svoje svetlobe, ampak jo dobiva kakor zemlja od solnca. Kakor solnce, ima tudi luna obliko krogle.

Že s prostim očesom, a še bolj z dobrim daljnogledom zapazujemo na razsvetljenem delu lune svetlosive in temnosive pege. Te pege so po mnenju zvezdoslovcev gore in doline na luni. Zraka in vode pa ni na luni.

Velikost. Lunine krogle premer ima 350 *Mm* (1 *Mm* = 2 uri hoda). Površje je približno tako veliko, kakor vsa Amerika (385.000 *Mm*²). Luna je torej mnogo manjša mimo naše zemlje. Od zemlje je luna samo nekaj nad 38.000 *Mm* oddaljena. Torej nam je mnogo bližja, nego solnce, in zategadelj se še tako velika vidi.

Lunine premembe. Lune ne vidimo vedno. V teku meseca se pa kaže v različnih oblikah. Zdaj jo vidimo okroglo, zdaj zopet samo kos, podoben srpu, a včasih je sploh ne vidimo. Kakor solnce ne vzhaja in zahaja vsaki dan ob istem času, tako se tudi luna ne prikazuje vedno ob isti uri nad obzorom. Opazujmo nekaj dni vzhajajočo luno, in videli bodemo, da luna od dne do dne približno 50 minut pozneje vzhaja.

Ker ima luna obliko krogle, ki je razsvetljena od solnca, je vedno polovica lune razsvetljena, a druga polovica temna. Ker pa poznamo natanko površje lune, so dognali, da nam kaže luna vedno isto polovico, ki je zdaj bolj, zdaj manj razsvetljena. Luna v teku enega meseca vedno izpreminja svojo ležo proti zemlji in solncu, in to povzročuje lunine premembe (*Mondesphasen*).

Če stojita luna in zemlja v isti smeri s solncem, razsvetljuje solnce nam nevidno polovico lune, in tedaj je

mlaj (*Neumond*). V mlaju nam luna ne sveti, ker kaže zemlji svojo temno polovico.

Že drugi dan po mlaju vidimo luno razsvetljeno ob desnem robu v obliki tankega srpa, ki raste od dne do dne. Čez en teden in nekaj ur vidimo polovico razsvetljene lune v obliki črke **D** (*Doraščajoča luna*). Tedaj je prvi krajec (*Erstes Viertel*). Luna vzhaja opoldne in zahaja opolnoči. Ker jo pa po dnevi močnejša solnčna svetloba nadkriljuje, nam sveti luna od večera do polnoči.

Zopet črez en teden in nekaj ur je luna solncu nasproti in je spredaj razsvetljena. Ves razsvetljeni del vidimo kot svetlo kroglo. Tedaj imamo ščep (*Vollmond*). Ščep vzhaja zvečer in zahaja zjutraj ter nam sveti vso noč.

Potem pa desni del lune polagoma potemneva, luna je razsvetljena na levi strani. Razsvetljeni del postaja vedno manjši in črez en teden in nekoliko ur vidimo le še levi del razsvetljene lunine polovice v obliki črke **Г**. Tedaj je zadnji krajec (*Letztes Viertel*), ki nam sveti od polnoči do poldne. Potem se razsvetljeni del lune še bolj skrči, in zopet črez en teden in nekaj ur imamo mlaj. Od mlaja do mlaja preteče 29 dni, 12 ur, 44 minut in 3 sekunde. Ta čas imenujemo lunin ali sinodični mesec (*Synodischer Monat*).

Kako se luna premiče?

1.) Kakor solnce, nam vzhaja tudi luna na vzhodni strani, kroži po nebesnem obloku ter je najviše nad nami na jugu, zahaja pa na zahodni strani. Kakor solnčni, je tudi lune dnevni tek navidezen, ker se zemlja suče okrog svoje osi.

2.) Luna kaže nam zemljanom vedno isto polovico, bolj ali menj razsvetljeno, druge lunine polovice pa še noben človek ni videl. To pa je le mogoče, če se luna v teku meseca enkrat zasuče okrog svoje osi. O tem se lahko prepričamo. Postavimo se sredi sobe ali pa

kje drugod, drug človek pa pojdi enkrat okrog nas; ves čas nam zre v obraz in nam kaže isto stran. Ko je okrog nas prišel, se je zasukal tudi enkrat okrog sebe.

3.) Ako luna n. pr. danes s solncem vred vzhaja in zahaja, videli bomo drugi dan, da luna ne bode vzhajala več s solncem vred ampak približno 50 minut pozneje. Črez dva dni pa bode luna vzhajala 2×50 minut pozneje, nego solnce itd. Luna torej nasproti solncu vedno bolj vzhodno vzhaja. Šele približno črez en mesec bode luna zopet s solncem vred vzhajala in zahajala. To si pa tako razlagamo, da kroži luna v teku meseca enkrat okoli zemlje in sicer od zahoda proti vzhodu. To mesečno gibanje lune okrog zemlje povzročuje lunine premembe.

4.) Luna se zasučē kot zemlje zvesta spremljevalka z zemljo vred vsako leto enkrat okrog solnca.

Mrknjenje solnca in lune.

Mrknjenje solnca. Kadar stopi luna tako med solnce in zemljo, da stoje vsa tri nebesna telesa v premi črti, kar je le o mlaju mogoče, nam zakriva luna solnce. Pravimo: Solnce je mrknilo. Ker pa je luna manjša od zemlje, ne morejo solnčnega mrka (*Sonnenfinsternis*) po vsej zemlji videti, kajti lunina senca zadene samo del zemeljskega površja, in le ta del vidi solnčni mrk. Solnčni mrk je popoln, delen in včasih obročast.

Mrknjenje lune. Kadar stopi zemlja tako med solnce in luno, da zakriva luni popolnoma solnčno svetlobo in pada zemeljska senca na luno, mrkne luna. To je pa le o ščepu mogoče. Ker je pa zemlja večja od lune, je lunin mrk (*Mondesfinsternis*) popoln za tisti del zemeljske polute, ki je obrnjena proti luni. Ako pa ne stoji luna popolnoma v zemeljski senci, vidimo delēn lunin mrk.

Zakaj pa ne mrkne solnce o vsakem mlaju in luna o vsakem ščepu? Solnce in luna mrkneta samo tedaj, kadar stoje solnce, luna in zemlja o mlaju in ščepu v premi črti;

to pa se redkokrat nameri. Zvezdoslovci so preračunili, da se more v 18 letih pripetiti največ 41 solnčnih in 29 luninih mrkov. Več mrkov ni mogoče, ker lunin tir ne leži v zemeljski dragi, ampak oklepa z njo kot 5 stopinj.

Nekoliko o drugih premičnicah.

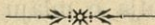
Solnce ni le za zemljo in nje spremljevalko luno pravo središče, ampak tudi za veliko število večjih in manjših zvezd ali premičnic, sopremičnic, repatic in meteoritov. Vse skupaj imenujemo osolnčje (*Sonnensystem*).

Doslej poznamo 8 večjih in mnogo manjših premičnic. Po oddaljenosti od solnca so površčene: Merkur, Venera, Zemlja, Mart — male premičnice (planetoidi) — Jupiter, Saturn, Uran, Neptun. Male premičnice (planetoide ali asteroide) so šele v početku 19. stoletja zaznali. Znanih je doslej nad 300.

Da si lože predstavljamo velikost in oddaljenost solnca in premičnic, si mislimo solnce kot kroglo, katere premer je 1 meter. To kroglo obkrožujejo:

Merkur, velik kot grah, oddaljen od solnca	41 m.
Venera, nekoliko večja, oddaljena od solnca	77 „
Zemlja, kot majhen fižol, oddaljena od solnca	107 „
Mart, manjši od Venere, oddaljen od solnca	161 „
Jupiter, kot krogla s premerom ene krone (50 kr.), oddaljen od solnca	556 „
Saturn, za tretjino manjši od Jupitra, oddaljen od solnca	1026 „
Uran, ima $\frac{1}{6}$ od Jupitra, oddaljen od solnca	2070 „
Neptun, nekaj manjši od Urana, oddaljen od solnca	3620 „

Našteti premičnici teki so različno dolgi. Da obkrožijo enkrat solnce potrebujejo (po našem času računjeno): Merkur 88 dni, Venera 224 dni, Zemlja 1 leto, Mart malone 2 leti, Jupiter skoraj 12 let, Saturn $29\frac{1}{2}$ leta, Uran nad 84 let in Neptun nad 167 let.

Naloge.

1. Katere dežele so pridobili Habsburžani od l. 1526. do l. 1792?
2. Zemljepisna leža Avstrijsko-ogerske države.
3. Najvažnejši zalivi.
4. Važnejši prelazi v Srednjih Alpah.
5. Meja med Alpami in Krasom.
6. Najvišji vrh v Sudetskem gorstvu.
7. Kje se raztezajo Gozdnati Karpati?
8. Katere dotoke dobiva Dunav iz Karpatov?
9. Veltava s svojimi pritoki.
10. Koroška jezera.
11. Katere avstrijsko-ogerske pokrajine obsega „srednji pas“?
12. Katere dežele se mnogo pečajo s sadjarstvom?
13. Najznatnejši obrtni izdelki v državi.
14. Najbližja vožnja po železnici iz Ljubljane v Serajevo.
15. Po katerih avstrijsko-ogerskih deželah stanujejo Nemci?
16. Katera mesta v državi imajo nad 100.000 prebivalcev?
17. Kaj so okrajni zastopi?
18. Odklej vlada cesar Franc Jožef I.?
19. Člani gosposke zbornice.
20. Katere dežele prištevamo Karpatskim deželam?
21. Mesta ob Dunavu na Avstrijskem pod Anižo.
22. Največje obrtno mesto na Avstrijskem nad Anižo.
23. Salčburške reke.
24. Kateri deli Alp so na Tirolskem?
25. Prirodnine na Koroškem.
26. Južno od Drave ležeča mesta na Koroškem.
27. Kateri deli Alp so na Štajerskem?
28. Kedaj so dobili Habsburžani Štajersko?
29. Mesta ob Muri na Štajerskem.
30. Jezera na Kranjskem.
31. Katere kovanine dobivajo na Kranjskem?
32. Mesta na Dolenjskem.
33. Katere Alpe so na Primorskem?
34. Kako je prišla Istra pod avstrijsko oblast?
35. Katera mesta na Primorskem so ob morski obali?
36. Važnejši dalmatinski otoki.
37. Katere kovanine ima Češko?
38. Mesta na Češkem ob Labi.
39. Morava z dotoki.
40. Prebivalci na Šleskem po narodnosti in veri.
41. Kateri deli Karpatov so na Gališkem?

42. V kateri avstrijski deželi imajo pravoslavni večino?
43. Prekopi na Ogerskem.
44. Kje je Medmurje?
45. Mesta na Erdeljskem.
46. Katere dele ima „Hrvatski Kras“?
47. Hrvatska primorska tržišča.
48. Savski dotoki v Bosni.
49. Mesta v Hercegovini.
50. Katere avstrijske dežele so približno enako velike?
51. Katere dežele v cesarstvu mejijo na tuje države?
52. Po katerih deželah teče „južna železnica“?
53. Kako določujemo strani neba brez kompasa?
54. Zakaj ne povekšajo daljnogledi nepremičnic?
55. Kako veliko je sonce v primeri z zemljo?
56. Zakaj vzhaja sonce vzhodnim krajem preje nego zahodnim?
57. Kaj je zemljepisna dolžina?
58. Katera mesta v cesarstvu so približno pod 15° vzhodno od Griniča?
59. Razlika v času med Celovcem in Varaždinom.
60. Kaj je ekliptika?
61. Pri nas je zima. Kakov letni čas imajo tedaj v Avstraliji?
62. Kako kroži sonce navidezno tečajema?
63. Kje so ljubljanski protidomci?
64. S katero zemljino je lunino površje enake velikosti?
65. Zakaj nam kaže luna vedno isto polovico?
66. Katera premičnica je najbližja soncu?

Vsebina.

Avstrijsko-ogerska država.

A. Država kot celota.

	Stran
Zgodovinski pregled	1
Leža, meje in velikost	2
Vodoravna razvrstitev	3
Navpična izobrazba	3
Alpe	4
Kras	5
Sudetsko gorstvo	6
Karpati	7
Nizavje	8
Vodovje	9
Tekoče vode	9
Prekopi	12
Stoječe vode	12
Jezera	12
Močvirja	13
Vrelci	13
Podnebje	14
Prirodne	15
Poljedelstvo	15
Živinoreja	15
Kopanine	16
Obrtnost	17
Kupčija	17
Občila	18
Prebivalstvo	21
Prebivalstvo po narodnosti	21
Prebivalstvo po veri	22
Večja mesta	23
Prebivalstvo razvrščeno po občevalnem jeziku	23
Prebivalstvo razvrščeno po veri	24
Omika	24
Čerkev	24
Šola	25

	Stran
Državne razmere	26
Občina, okrajno glavarstvo in dežela ali kronovina	26
Deželni zbori	27
Država	27
Najvažnejši državni osnovni zakoni	28
Državni zbor	29
Vlada avstrijskih dežel	30
Vlada ogerskih dežel	31
Delegaciji	31
Skupna vlada	31
Državno gospodarstvo	32
Razdelitev cesarstva	32

B. Posamezne dežele.

Nadvojvodina Avstrijska pod Anižo	33
Nadvojvodina Avstrijska nad Anižo	36
Vojvodina Salcburška	38
Poknežena grofija Tirolska in Predarelska	39
Vojvodina Koroška	41
Vojvodina Štajerska	45
Vojvodina Kranjska	50
Primorsko	57
Kraljestvo Dalmatinsko	62
Kraljestvo Češko	63
Mejna grofija Moravska	65
Vojvodina Šleska	67
Kraljestvo Galicija in Vladimirija	68
Vojvodina Bukovinska	70
Kraljestvo Ogersko	71
Kraljestvo Hrvatsko in Slavonsko	74
Bosna in Hercegovina	76
Glavna mesta avstrijsko-ogerskih dežel po številnosti prebivalcev	78
Prebivalstvo avstrijsko-ogerskih dežel razvrščeno po velikosti površja	79
Avstrijsko-ogerske dežele razvrščene po številnosti	80

C. Najvažnejše iz zvezdoznanskega zemljepisa.

Obzor	81
Zavedanje po straneh neba	81
Svetovna telesa v obče	82
Solnce	83
Solna navidezni tek	83

	Stran
Kroži li istinito solnce okrog zemlje	84
Solnca velikost	85
Katere razloge imamo zoper dnevni tek solnca	86
Zemlja	86
Zemlje oblika	86
Zemeljsko oblo in njega važnejše točke in črte	88
Zemljepisna dolžina	89
Zemljepisna širina	89
Sukanje zemlje okrog svoje osi	90
Razlika v času med posameznimi kraji	91
Tekanje zemlje okrog solnca v letu dni	91
Kako nastanejo letni časi	92
Pasi	94
Vstričniki, protidomci in protinožci	96
Luna	97
Velikost	97
Āremembe	97
Kako se luna premiĀe	98
Mrknenje solnca in lune	99
Nekoliko o drugih premiĀnicah	100
Naloge	101

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

00000511999

